

Rodu-kool.

Kolmas raamat.

Õntsa Keisri Aleksandri II. elu ja hale surm.

Wälja annud

M. Jürmann,
Nõo õpetaja.

2. Trükk.

Lartus.

Schnakenburgi trükk ja kulu.

1882.

Schnakenburgi trükikojas on wälja tulnud
ja tellimisi wõetaksa iga Eesti raamatupoes wastu
uue raamatu pääle:

Sutša keisri

Aleksandri Esimese elu ja osu.

Pidukõne

Aleksandri I. 100 aastase sündimise päewa mälestuse-
pähal 12. Detsembril 1877 Wanemuisejaalis Eesti
seltside ees pidanud

Dr. M. Weste,

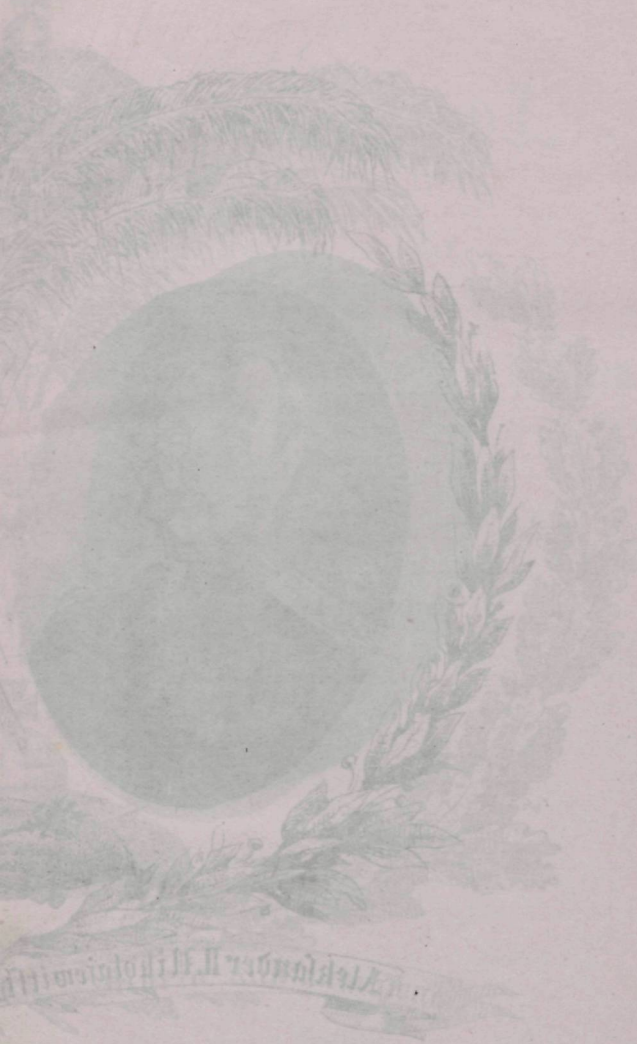
Tartu universiteedi Eesti keele lektor.

Aleksandri I. pildiga.

Hind 25 kop.

A 3460

Aleksander II. Nikolajewitsh

Maria Aleksandrowna

Õesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. Nr. 6.

Kodu-kool.

Kolmas raamat.

Õntsa Keisri Aleksandri II. elu ja hale surm.

Wälja annud

M. Jürmann,
Nõo õpetaja.

~~~~~  
2. trükk.  
~~~~~

Tartus.

Schnakenburgi trükk ja kulu.

1882.

Benfuri poolest lubatud. -- Tallinnas, 8. Juulil 1881.

ENSV TA Fr. R. Kreutzvaldi nim.
Kirjandusmuuseumil
ARHIIVRAAMATUKOGU

97153

Jumalas hingawa, õntsa Keisri Aleksandri II. tööd ja säädused. Tema elu on meid ja kõiki tema riiki nii sagedaste röömustanud, nüüd leiname tema haual. Hirmsamat ülekohut ei ole ühegi teise ristiusu walitseja wasta tehtud kui tema õntsa wasta: Weneriigi alamate seas on mõned ülestõusnud ja oma hää Keisri ja Isa jäledamal mõrtsuka kombel tapnud. See on hirmus weresüüd. Meie truu alamate kohus on aga seda enam nüüd, selle oma armsa Keisri elu ja häätegusid igal ajal ja muutumata tänuliku südamega püüda kanda. Aidaku ka need täädustamisjed, mis alamal ülespanen, tema kallist elu meile weel kallimaks ja tema häätegude mälestust weel kustumataks teha. Sell mõttel waatame õntsa Keisri Aleksandri II. õnnistatud elu ja häleda surma pääle.

Meie kalli Keisri walituse all on Wene maa weerandsaja aasta sees enam edenenu, kui enne terve aastasaja sees. Endised suured Wene walitused on, kui nõnda tohin ütelda, suure Wene riigi teha loonud, Aleksander on sellele kehale hinge ja waimu sisse annud.

Wägewa Wene lotka kaitse ei ole keegi wainlane suutnud Wene rada kitsandada, küll aga on mitmed maad ja rahwad Wene piiri sisse saanud. Aleksandri armu käsi on oma rahwa orjaahelad kaiki liskunud ja Wene talupoja sääduse ees teiste riigialamate wääriliseks teinud. Waba

rahwas sai kaunid säädused. Wene wäed kaitsewad kõiki riigi-alamaid ühte wiisi, Aleksander kutsus kõik alamad ilma seisusest lugu pidamata riigiradasid kaitsema. Tema on ka wäljamaal Wene nime auu ülendanud. Tema helde süda on Oma idamaa usu- ja suguwendade ägamist kuulda wõtnud ja on Eöuna-Slaawi rahwa kaelast Türgi ikke katki murdnud.

Püüame nüüd neid suuri töösid laiemalt läbi katsuda. Keiser Aleksander II. astus 19. Weebruari 1855 Wene riigi auujärje pääle. Sell ajal pidi Wene maa raskeid päiwi ära elama. Önnis Keiser Nikolaus I. ütles oma surma-woodi pääl oma poja ja auujärjepäritja, meie praeguse Keisri wasta: „Mina sain riigi kaunis korras, aga jätan ta Sulle sõja kääras.“ See oli ju suur Krimmi sõda, mis siis nii palju koormat ja ahastust Wene maale tõi, kus Wene maa peaaegu terve Europa wasta pidi sõdima.

Krimmi sõda algas ju sellesama asja pärast, nagu wiimane suur Wene-Türgi sõda. Idamaised ristiniimesed paniwad oma lootust Wene Keisri pääle ja Wene Keiser tahtis neid Türgi walitsuse alt päästa, ehk ometigi nende elu kordta kergitada. Ösmalt nõudis önnis Keiser Nikolaus rahuga mõnda paremat säädust ristiusku Türgi alamatele, aga Türlane ei annud järele, ja nimelt sellepärast mitte, et kade Inglise teda wastapanemisele kihutas, nagu nüüdki. Wiimaks pidi Nikolaus sõnale mõega abiks wõtma. Sõda algas. Sääli astus Inglise warsti kui awalik wainlane Wenelase wasta ja meelitas kõige päält ka Prantsuse maa enese nõuusse. Prantslane tegi seda sellepärast, et ta sõjast auu lootis ja et sell ajal idamaal ka Wenelase ja Prantslase wahel järgmine segadus oli olnud. Jerusalemmas seisab Kristuse haua pääl kuuluis kirik, mis kõige ristirahwa päralt on. Sell kirikul on mitu jagu ja mitu ust, aga üks keskmine suur üks. Nüüd tõusis küsimine, mis suguse riigi käes peab suure ukse wõti olema, kas kõige wägewama katoliku riigi, Prantsuse käes, wõi kõige wägewama Greeka usu riigi, Wenelase käes.

Wenelane ja Prantslane, mõlemad nõudsiwad seda wõtit. See wõti tähendas aga ristiusu eesõigust Türgi maal, see on, kelle ristiusu riigi käes see wõti oli, see riik oli kõige Türgi maa ristiusuliste ülem kaitsja. Sellepärast oli see asi nii tähtjas. Ka Austria keisri meelt mõistisiwad Inglisele nõnda käända, et ta nende poole heitis. Austria oli ja on ka weel Türgi maa kohta kade Wenelase pääle. Wiimselt langes ka weel Sardinia riik wastaliste kilda. Üksnes Preisi maa jäi suuremate riikide seast erapooletuks. Sõda mäsjas kolmes kohas: Donau kaldal, Krimmi poolsaares ja Kaukasuse mägedes. Wiimases kohas wõitisiwad Wene wäed mitu lahingit ja linna, sest siin oli üksnes Türklaste wasta sõdida. Kõige suurem sõda oli aga Krimmis. Siin sõdistiwad juba Wene piirides ühendatud Inglise ja Prantsuse wäed. Iziäranis kuulsaks sai siin Sewastopoli linn. Krimmi saares oli Wenelaste töö enam wainlasele wasta panna, kui ise wainlase pääle minna. Sewastopol on ka seeläbi tähtsaks saanud, et ta nii wahwaste ühendatud wainlase wägedele wasta pani. Alalugu nimetab 3 linna, kes wainlasele wasta pannes ilma kuulsaks on saanud. Need linnad on: Numantia, Saragossa ja Sewastopol. Sõda oli juba paar aastat wältanud, suured wäehulgad langenud, arwamatad rahasummad kulutatud, aga wõitjate wõit oli koguni wäikene. Wainlased hakasiwad selle üle järele mõtlema. Sõja kulud oliwad inimeste kui ka waranduse poolest märka suured, ja mis oliwad nemad ära wõitnud: Lääne meres oliwad Inglisele enamasti kõigest ähwardanud ja Musta mere kaldal kitsa maa siilukeste mere ääres alles eneste kätte saanud, mis tähendab see suure Wene riigi kohta. Ka ei olnud neil lootustki jügowamasse maa siisse tungida. Sewastopol oli alles ära wõitmata. Mõlemilt poolt hakati rahu pääle mõtlema, et küll weel sõja kärin edasi kestis ja uut sõjawäge järele saadeti. Sel ajal suri Keiser Nikolaus 18. Weebruari 1855. Sõda ja surm paniwad Wene maa leinama. Wene riigi auujärg ei wõi riigi

fäädust mööda ialgi ilma walitsejata olla, sest iga Keiser nimetab oma walitsuse ajal enese järeltulija. 19. Weebruari 1855 astus Aleksander II. Nikolajewitsch Wene trooni pääle, andis sedamaid Keiserlikus kuulutuses Oma isa surma ja Enese walitsuse hakatuse riigi alamatele teada ja kutsus sõjawäed ja ametnikud kokku, Enesele truuwuse wannet wanduma. Sellest ajast saadik on Wene walitsus meie praeguse Keisri käes, kes nii mitmeti Oma rahwa häätegiaks on saanud.

Enne aga, kui Tema walitsuse tööd oma filma eest lasjeme mööda minna, astume weel laugemale ajaloos tagasi kunni meie Keisri lapsepõlweni. Minewikust õpi tundma olewikku. Nõndasama wõime ütelda: lapsepõlwest õpi tundma mehepõlwe, noorusest wanadust. Meie Keiser sündis 17. Aprillil 1818. Tema isa, õnnis Keiser Nikolaus, oli sel ajal alles auujärjepärija. Meie Keisri ema, suurwürstina Aleksandra Weodorowna, oli Preisi kuningas Friedrich Wilhelmi III. tütar. Suur oli wanemate rõõm nende esimese sündinud poja üle. Nikolaus kirjutas selle üle Moskwa metropolitile nõnda: „Sumal on mind seda õnne maitsta lastnud, isaks saada ja on ema ja last armulikult hoidnud. Oma tänu tunnistuseks, mis küll Sumalale ei ole tarwis awalikult näidata, sest tema katsub südamed läbi, mis minu süda mind siiski aga sunnib tegema, tõetan mina Moskwa linna lähedale kloostriisse kiriku üles ehitada, püha Aleksander Newski auustuseks. See on õnneliku isa alandlik ohwer Sumalale, kelle kaitsmise alla isa oma ülema waranduse, oma abikaasa ja lapse annab.“ Niisama suur oli ema rõõm. Ülepää oli Looja meie Keisri ema rohete emaannetega ehitanud ja neid andeid oli meie Keisri wanaema, kuulus Preisi kuningana Luise, hästi harinud. Wanemad piüdsiwad mõlemad maast madalast oma poja kaswatamisest osa wõtta. Isa ise mängis tihti oma lapsega ja et Nikolaus soldati ja sõja asjade armastaja oli, siis harjutas ta poega aegsalt kärelda soldati fääduse pääle. Koguni noorelt pandi Talle uniform selga; nii pea kui laps

rääkima hakas, õpetas isa Talle kommandofõnad selgeks, nõnda et meie Keiser, enne kui Ta weel selgesti rääkida wõis, juba rügementi mõistis lamandada. Oma jälle püüdis lapsi südant harida ja kõike hääd Tema sisse istutada. Nõnda ühendati waraselt lapsi kaswatamiseks isa wali säädus ja ema lahke, pehme wiis. Et aga Aleksander loomu poolest õrna südamega oli, siis armastas Ta ema kaswatamise wiisi enam: tihti jooksis Ta isa soldati mängust ära ema juure.

Nii pea kui Aleksander suuremaks sai, anti Temale kaswatajaks kindral Mörder, Luteruse usku mees, kellest Keiser Aleksander I. tema selge mõistuse ja kindla südame pärast palju lugu pidas. Kindral Mörder suri warsti. Pärast teda waliti Aleksandri kaswatajaks kuulus Wene laulik Shukowski, üks mees mitme rohke waimuandega: selge mõistus, laiailised teadmised ajaloo, kirjanduses ja keeltes, kaunis luule anne ja andlik, jõbralik meel. Selle mehe kaswatamine ja õpetamine on wistist sügawasse meie Keisri südamesse mõjunud.

Schiller ütleb:

Kuningas ja laulik käigu käsi käes,

Sest nemad kõndwad inimeste kõrguses.

Keiser Nikolaus hüüdis Shukowski wasta:

„Õpeta minu poega käima inimeste kõrguses.“

Shukowski õpetas suurwürsti Oma isamaad, Wene maad tundma, armastama ja kalliks pidama; niisama tutwustas ta Teda ka teiste Euroopa riikidega. Iseäranis püüdis aga Shukowski noore suurwürsti filmi juhatada endiste Wene walitsejate ja nende tööde pääle.

Pääle selle õppis Aleksander ka hoolega keeli, nagu Ladina ja Greeka keelt. Uue aja keeltest õppis Ta iseäranis Saksa ja Prantsuse keele selgeks, nõnda et Ta mõlemaid puhtaste mõistab. Oma emakeelt õppis Tema aga nii laialt ja sügawalt, kui iganes wõimalik. Pääle õpetusasjade haris Shukowski ka hoolega oma juure kaswandiku südant ja äratas

Tema sees iluduse ja puhtuse tundmist. Seldakse ka, et juba Schukowski Aleksandri südames Wene rahwa priiiklastmiste mõtet olla aratanud.

Nikolaus armastas, et kõik lapsed talwepalees tema ümber oleksiwad. Kui lapsed abielusse heitsiwad, siis alles anti neile ise paleed elamiseks. Aleksander jäi aga ka pärast abielusse heitmist isa majasse elama. 16 aastat wana sai Aleksander täisealiseks ja wandus talwepalee kodukirikus Wene auujärjepärija wannet. Ühtlasi jäi Tema keisri esimeheks adjutandiks ja Helsingi uniwersiteedi kantsleriks.

Nüüd pidi Aleksander hoolega walitsuse teadusi õppima, aga ei mitte üksnes raamatust, waid ka elust. Selleks wõttis isa Teda reiside ja sõjawägede ja walitsuse järel waatamiseks kaasa. Ta elas kui õige soldat: tõusis wara üles, magas kõwa woodi pääl, söömaajad oliwad lühikesed, jalutamas läis Ta arwa ja astus ikka kiirelt. Ta õppis ja tegi tööd enam kui Ta jõud kandis. Isa märkas warsti, et poeg oma terwisele oli liiga teinud, et Ta ära tüdines ja murelikul meelel inimeste seltsist eemale hoidis. Sellepärast pidi isa muretsema, et Aleksander mõneks ajaks õppimisest ja tööst saaks lahutatud.

Keiser Nikolaus saatis selleks oma poja Saksia maale reisima, et sääl oma meelt lahutaks ja Saksia maa würtidega tuttawaks saaks. Üks wäljamaa kirjanik on Aleksandrit Tema kahelümmendamas aastas Gmsi linnas näinud ja kirjutab tema üle nõnda: „Aleksandri nägu on heldus, Tema käik kuninglik, Tema olemine tasane, aga ilma kartuseta, Tema hiilgab teiste noorte meeste seas, ilma et õieti õelda wõiks, kust see wähe Tema ja teiste wabel tuleb.“

Saksia maa reisi pääl anti Temale grahw Orlow saatjaks kaasa. Ühe kuninga paleest mindi teise, igal pool valmistati juured wõeraspeod Tema auuks. Aga Aleksander oli waike, eemale hoidja ja ei pidanud kõigest sellest rõõmust ja auust lugugi. Ka noortest würtitütardest läks Aleksander

tähele panemata mööda, et küll oodeti ja arwati, et Tema selle reisi pääl Dmale pruudi saab kihlama. Wiimaks wiis teefond Ta Hessian-Darmstadtii suurhertsogi paleesfe. Ka siin auustati Teda suurte pühadega, aga see kõik ei tahtnud Tema südant mitte liigutada; juba arwati, et suurwürst ka siit jälle prii kae ja südamega ära reisib; sääl kuuldi, et Ta suurhertsogi tütre Maksimiliane Wilhelmine Auguste Sohwie Marie olla kosinud. Teda pandi esmalt imeks, sest see noor printsess oli siitsaadil koguni waikselt, kõigist pidudest eemal elanud. Aga otse niisugune waitne tasane elu ja meel oli Aleksandri meele pärast. Ka oli printsess igapidi hästi kaswatatud nii hästi südame kui ka mõistuse poolest.

Nikolaus ja suurhertsog oliwad mõlemad kihlamisega rahul ja ka printsess ise tahtis hää meelega Wene maale minna, siin Wene keelt ja usku tundma õppida, sest Wene riigi põhjusjäädust mööda peawad Wene walitsejad Wene usku olema. Aleksandri tagasitulek Peeterburki oli suur rõõmu päew: määratud rahwa hulgad hõiskasiwad hurra, kirikute ees seisiwad preestrid ametiehtes ja õnnistasiwad ilusa pruudi tulemist. 16. Aprillil 1841 peeti pulmad. Sellest ajast saadil kadus Aleksandri nuffer meel, Tema ärkas nagu uuele elule. Tema seestpidine elu oli rõõmus ja rahuline, aga wäljastpidine elu tõi mõndagi raskust ja muret. Krimmi sõda oli juba mõne aja wältanud ja palju moonu ja mehi nõudnud. Sääl suri Tema isa, Keiser Nikolaus.

Aleksander astus Wene trooni pääle. Mis leidis Tema eest? Suur sõda oli maad laastanud, riigi kasjad tühjad, kauplemine seismas, sest mered pandi finni; wägewad wainlased riigi radadel. Aleksandri soowimine oli küll, Oma riigile jälle rahu anda ja sõda lõpetada, sest Ta tundis, et Ta sõjas midagi wõita ei saanud; suuremad wainlased, Prantslane ja Inglise, oliwad kaugel ära, nende maale wõis üksnes wägewa merewäega kahju teha. Siiski kuulutas Tema Oma walitsuse hakatuse teadaandmises, et Ta üksnes niisugusid rõhutingi-

misi wasta wõtab, mis mitte Wene maa auu ei rifu; muidu saada Tema wiimaseini jõuuni sõdima. Nagu enne tähendasin, ei olnud ka wainlasel sellest sõjast mingisugust kasu ei maa ega kulu poolest loota ja igatseli sellepärast tülile otsa teha.

Pariisi kongress ja rahuleping aastal 1856 lõpetas Krimmi sõja. Kaks kaunis raskest punkti pidi Aleksander wasta wõtma: üks tükk Besjarabia maast ühendati Rumänia riigiga, nõnda et Wene piir mitte enam Donau jõeni ei ulatanud, ja teisels raskendati sõja laewade pidamist Musta mere pääl. Wene ja Türgi riik pidiwad mõlemad ühe wõrra sõjalaewu Musta mere pääl pidama ja ka laewade arv määrati ette ära. Oma ristirahwa põlwe pidi Türglane küll parandama, aga see jäi paljaks lubamiseks. Sellepärast jäi aga ka Wene Türgi sõda nagu pooleli ja pidi edespidi lõpetatama, nagu pärast kuulda saame.

Nüüd tuli jälle kätte kallis rahu aeg ja wõisiwad rahu tööd algada; nüüd wõis Aleksander näidata, kuida Tema oma alamate elu õnne ülendada igatses. Kõige esmalt pidi wanu haawu parandatama. Sõja ajal oli iseäranis kauplemine soiku jäänud. Keiser Aleksander tegi mitme riigiga kaunid kaubalepingud, kõige esmalt Prantsuse maaga. Iseäranis kasuline oli leping Hiina riigiga, 1858 Niguni linnas tehtud. See leping andis Wene kaupmeestele luba, keelmata Hiina maal kaupa ajada ja pääle selle langes selle lepingu läbi kõik Amuri jõe kaldane maa, armata 12,000 penikoormat suur, Wene Keisri alla. Siin wõitis Aleksander mitme wõrra tagasi, mis Ta Besjarabia maal kautas. Uuesti wõidetud maa on koguni wiljakandja, on aga alles wähe haritud.

Teiste Krimmi sõjalistega leppis Aleksander warsti ära, muud kui Wene ja Austria wahel ei tahtnud mitte õige rahu meel maad leida ja niisugune olemine kestab tükati weel tänä päewani.

Palju tähtsamad kui kõik väljaspidised talitused on Aleksandri sisetised tööd Tema riigi hääks.

Sõja pärast oli põllutöö mitmes kubermangus äpardanud, inimesed ei suutnud ei kroonu maksusid maksta, ei ka enestele tarvilikku päätoidust muretseda ja langesiwad kehweise sisse ja wõla alla. Keiser Aleksander laskis üle riigi oma alamatele kõik wõlga jäänud kroonu maksud, ühte kokku 24 miljoni rubla. Neile kubermangudele, kus sõda enam kahju oli teinud, kergitati ka edespidi fiks mõned kroonumaksud. Soldatid lasti rohkeste jälle kodu tagasi, põldu harima. Pääle selle kuulutas keiser, et neli aastat järgi mööda nekrutid wõtmata jääwad, kui mitte uut sõda ei tule, mille eest Sumal riiki kaitsku.

Kõige tähtsam töö oli aga alles tegemata, mis läbi Aleksander jäädawalt oma rahwa häätegi jaoks on saanud, mille pärast Aleksandri nimi põlwest põlweni hiilgawate tähtedega Wene rahwa südamesse on kirjutatud, see on Wene talurahwa priiikslaskmine.

Suba Aleksandri walitsuse hakatusel kuuldi hääli, et Aleksander oma rahwa orja ille saada katti murdma. Selle pärast loodeti, et kohe pärast sõja lõpetust priiikslaskmise kuulutus wälja tuleks, kardeti ka, et sõjawäed keisri teenistusest kodu tagasi tülles, mitte rahuliste ei saa mõisniku illet jälle kaela wõtma. Aga Keisri arwamise järel ei olnud mitte weel paras tund tulnud. Tema kuulutas, et lahtilaskmine ülewalt tuleb, see on Keisri trooni päält. Sellega tähendas Ta, et Tema ise parajat aega määrab ja teiseks, et Wene rahwa priiikslaskmine Keisri armu töö peab olema.

Enne pidiwad siis sõjamehed kodu minema ja mõega asemel wikatit ja sahka pruukima õppima, enne pidi riik rahulise korra sisse saama ja siis pidi Keisri kuulutus wälja tulema.

Aastal 1861 Weebruari kuu 19. päewal päästis Aleksander Oma rahwa orja põlwest.

Waatame aga nüüd sügavamalt, kuida see sündis. Selgemaks arusaamiseks astume eemalt paar sada aastat Wene ajaloos tagasi ja õpime tundma, kuida orjake ülepää Wene rahwa pääle tuli. Kuna meie rahwas warsti pärast Sakslaste siia maale tulemist orjapõlwe sattus, algas Wene rahwa orjapõli alles 16. aastajaja lõpul, nimelt aastal 1592, nõnda et Wene orjapõlw kõigest kaks ja pool sada aastat kestis. Ka ei olnud Wenelaste ike ehitisa sugugi mitte raske, sest ta tuli nende pääle hoopis teisel teel kui Sestlaste pääle. Meie iket kandis mõega tera, meie werised sõjad lõpsiwad raske orjapõlwega. Wene rahwa orjapõlw aga algas riigi walitsuse jääduse pääle. Waatame aga, kuida see sündis.

Wanast saadik oliwad nii hästi Wene maa, kui ka Wene alamad oma elu ja warandusega Wene walitsejate päralt. Aga walitsejad, tsaarid, jaotasiwad maid mõisate wiisil rohkesti nende kätte wälja, kes tsaaride lähemas teenistuses seisiwad. Nõnda siginesiwad pikka mõõda mõisad ja mõisnikud. Senni laua kui mõisnikud tsaari teenisiwad, oliwad mõisad ilma rendita nende käes, jäiwad nad aga kodu, siis langesiwad mõisad jälle tsaari kätte tagasi ehk mõisnikud pidiwad maksusid maksuma.

Maid oli üle riigi igal pool rohkesti ja laialt, aga inimesi wähe. Sellepärast rändasiwad töö-inimesed tühjematest kohtadest ikka wälja jõgede, wete ääre ehk rammusate põldude pääle. Ja ülepää on Wene rahwas nii liikuw kui wähe teisi: wäikeste kasu pärast rändab tema mitu tuhat wersta ära, nagu seda weel täna päew näeme. Nõnda sündis tihti, et töö-inimesed kehjemate põldude päält wälja rändasiwad, wiljakamat maad otsima, ja et mitmes mõisas töö-tegijatest suur puudus tuli; mõisnikud ei suutnud enam ei oma maad harida ega ka maksusid maksta. Sellepärast lõiwad mõis-

nitud ühte nõusse ja palusiwad tsaari, et ta rahwa rändamise ära keelaks ja käsu wälja annaks, mille järel iga talupoeg selle mõisa alla ehk selle maa pääle elama jääks, kust ta pärit on. Tsaar Weodor Iwanowitsch wöttis mõisnikkude ettepanemist kuulda ja keelas aastal 1592 Türi päewal Wene rahwa rändamise ära. Aga oma maa pääl oli iga talupoeg prii mees. Sellest ajast saadik loetakse Wene rahwa orjapõlwe ja Türi päew on Wene rahwa mäletuses paha päew, nende priiuse haud. Nagu näeme, ei ole Wene orjapõlwe hakatus mitte raske, ta ei olnud muud kui rahwa köitmine maa külge, mis pääl nad elasiwad. Selle põhja pääle jäi asi senni kui Petri Suure päewadeni, alles keiser Peter Suur kinkis mõisad ja mõisate all elawad inimesed mõisnikkudele pärisomanduseks. Nüüd hakkas alles päris orjaaeg. Wene rahwa kõige kurwemad päewad langewad seda mööda minewa aastasaja sisse. Mõisnikul oli meelewald oma arwamise järel oma talupoega nuhelda, teda ka kubermanguwalitsuse läbi Siberi maale saata ja tema käest oma enese määramist mööda maksusid nõuda. Aga mõisnikkudele pandi ka kohusi pääle oma talupoegade wasta: mõisnikud pidiwad häda ajal oma talurahwast kaitsuma, ja neid toitma, pidiwad nende majad korras pidama ja ka nende kroonu maksude eest wastama. Ka langesiwad mõisnikud trahwi alla, kui oma talurahwale sääduse wasta liiga tegiwad ehk neilt liiga nõudsiwad. Üks würst Dbolenski pandi wangi, et ta oma talupoegi pühapäewal tööle sundis.

Riigi sääduse järel ei oleks Wene talupoegade põlw weel nii raske olnudki, aga tihti tehti sääduse wasta ja nõuuti neilt seda, mis aga nõudja meel armas, ja talurahwal oli wõimata, seda muuta, sest käst keelas ära, et talupoeg oma mõisniku wasta kaebaks. Riisuguse põhja pääl pidi Wene talupoeg koguni alatu järje pääle langema, üteldi, et ori enam loom kui inimene on. Dri lahkus kõigist waimu warandustest, mis inimest inimeseks teewad ja sattus

pimeduse, laiskuse ja korratu elu siisje. Wene talupoeg ütles nõnda: „Kui minu käte töö ja waew mitte minule ei saa, waid teise päralt on, siis pean ma laisaks minema ja teen tööd üksnes ähwarduse all. Kui üks teine minu oma ära wõtab, ilma et ma kaebada tohin, aga teine jälle mind ja minu peret peab toitma, siis saan ma hooletuks.“ Nõnda öeldi ja selle sõna järel elati ka. Kadunud priiust otsis Wene talupoeg jälle tagasi wiinaklaasist.

Muidugi mõista oli neid küllalt, kes orjapõlwe kiitsiwad. Öeldi: „Wene maa on põllumaa, kõige ülem töö põllutöö, Wene talupoeg on aga nii liisuw, et temast üksnes raske sunduse all põllumees saab.“ Jälle teised ütlesiwad: „Orjapõlwes peab iga inimene tööd tegema ja orjapõlwe maades ei leita sellepärast mitte nii palju üle käte läinud hulguftd, nagu priides maades ja linnades.“ Kui ka neil ütelistel oma jagu töt on, siiski ei tohi nende pärast mitte inimese ülemat wara ja õigust riisuda ja jalgade alla tallata; inimene on priiusele loodud ja priius on see õht, milles tema waim figineb. Ohakad kaswawad haritud rammutatud maas jõudsamalt kui metjas, kas peab sellepärast põld harimata ja rammutamata jääma?

Waatame nüüd lühidelt tagasi Wene talurahwa orjapõlwe pääle, siis peame üleüldse tunnistama, et Wene orjapõlw ei mitte ei liig raske ega ka pikki ei olnud. Ka oliwad Wene mõisnikud suurelt osalt helde südamega mehed, kes oma alamatele mitte liiga ei teinud, nagu Wene rahwas ülepää pehme südamega on. Mitmed mõisnikud lasksiwad juba enne omad talupojad priiks ja saiwad nende häätelijateks.

Aga weel ühe teise asja pärast ei olnud Wene orjapõlw mitte nii rahwa kurnaw kui ehk mujal maades. Meie maal oliwad talurahwas kõik ühest maa otsast teisi orjapõlwes, Wene maal aga mitte.

Kui kaugele ulatasiwad siis Wene rahwa orjapaelad?

Arwata kõigest kolmas osa Wenelasi kandis orjaitet. Wene talupojad langewad kahte suurde jaku: kroonu talupojad ja mõisnikkude talupojad; mõlemate arv on peaaegu ühejuurus. Drjapõlwes oliwad üksnes mõisnikkude talupojad; kroonu talupoegade põlw oli aga kaunis kerge ja waba.

Kroonu talupojad maksiwad esmalt nagu muudki talurahwas pääraha, 86 kop. mehe hinge päält, sinna juure tuliwad weel 9 kopikat iga rewisjoni hinge päält teede ehitamiseks. Oma maa eest aga maksiwad kroonu talupojad kroonule renti, mis ka hingede järel arwati. Renti tuli igal hingel maksta 2 rubla 15 kop. kuuni 2 rubla 86 kop. Selle eest oli wallamaa nagu talupoegade pärisomandus; neid ei aetud ialgi wälja. Heinamaad, karjamaad ja metsad oliwad igal ühel ühes pruukida, põllud aga jaotati hingede järel ära ja nimetati maid selle pärast hingemaadeks. Kroonu talupoegade põlw oli üksnes sääl raske, kus kroonu ametnikud ise säädusest mööda minnes rahwale liiga tegiwad.

Ustume nüüd jälle oma Keisri poole tagasi ja kuuleme, kuida Tema suure priiikslaskmise töö korda saatis. Priiikslaskmise mõte oli sügawaste meie Keisri südamesse juurdunud ja see asi pidi sündima; aga enne oliwad weel mõned takistused eest ära heita. Niisugune suur asi ei wõigi ühe ainsa sõna pääle sündida, waid nõuab sügawat läbi katsumist ja ettevalmistamist.

Kõige suurem küsimine oli muidugi see, kuida mõisnikkudega leppida, kelle käsualused sulased nüüd ise wabatmees-teks pidiwad saama. Mõisnikkudele, kes korraga oma töö jõuu ära andsiwad, pidi ometigi selle eest ka midagi saama, sest talupojad oliwad nagu nende riigi säädusest kinnitatud kapital. Ka ei tahtnud rahuarmaastaja Aleksander, kes ju nii hästi mõisniku kui ka talupoja isa ja walitseja on, mitte mõisnikka priiikslaskmise läbi õnnetuks teha; sellepärast püüdis Aleksander mõisnikkudega käsi käes priiust kuulutada. Keisri arm ja suur ijameel soowis, et mõisnikud ühes Keisriga rahwa priiiks laseksiwad, et mõisnikud osa saaksiwad priiiks-

lastmise auust, et nad kui rahwa häätegijad rahwa ees wõiksinud olla. Oles Keiser üksnes oma wägewa sõnaga rahwa wabaks teinud, ilma mõisnikkudega nõuu pidamata, siis oles wistist kauaks ajaks wihawaen mõisnikkude ja prii talurahwa wahel maad wõtnud ja riigi edenemist takistanud. Eari walitseja ei sünnita mitte riidu waid püüab iga tüli, olgu selle wahel iganes, kustutada ja rahu ja leppimist sünnitada.

Keiser Aleksander kästis jellepärast, enne kui prii-
lastmine kuulutati, mõisnikka ja nende soowimisi kuulda. Üleüldse awaldas Keiser esimeses kuulutuses, et orjapõlv täiesti peab lõpma ja et talupoegadele nende siitsaadiksed külad ja maad eluasemeks ja kodupaigaks peawad jääma.

See siht filma ees pidiwad nüüd mõisnikud oma arwa-
misi ja soowimisi ilmutama. Selleks asutati igaske kubermangu komitee, kus sisse rohkesti mõisnikka walitseti. Need komiteed pidiwad materialid korjama ja oma arwamisi awaldama.

Kõik need materialid ja arwamised jooksiwad kokku Peterburgi pääkomitee kätte. Selle pääkomitee asutas Keiser 17. Weebruari 1859 ja säadis pääkomitee presidendiks kindrali Rostowtjowi, kes küll kõige suurema hoole ja armastusega prii-
lastmise asja edendas. Tema töö oli aga väga raske. Material, mis sisse saadeti, oli ülilialaline, nagu seda selles asjas küll kuskilgi mujal riigis ei ole korjatud. Materiali läbitatsumine ja selle põhja pääl wälja antawa priiuse sääduse kokkujäädmine wältas üks aasta ja seitse kuud, et küll pääkomitee mitmes jaoskonnas hooljat tööd tegi. Enam koormat tegi pääkomiteele weel tüfati wastapanemine. Kubermangukomiteed oliwad pikalised wastusi andma ja häälte enamus kaalus enamasti igal pool Keisri tahtmise wasta. Et asi edeneks, kirjutas pääkomitee wiimselt Keisri käsju pääle määratud punktid ette, mis pääle kubermangukomiteed pidiwad wiitwimata wastust andma ja tegiwad seda ka. Aga nende wiitwitus ja wasta panemine kurwastas nii hästi Keisrit kui ka Tema lähemaid nõuumehi, kes prii-
lastmist igatsewimad, isjääranis

kindral Rostowtšowi. Rostowtšow jäi pääle selle haigeks, tegi aga weel hoolsalt tööd haigewoodi pääl. Haigus läks raskemaks, 6. Weebr. 1860 suri Rostowtšow, wäsimata wõitleja Wene priiuse eest. Tema asemel pääkomitee presidendiks jäeti graf Panin, kelle juhatusel all töö nii kaugele edenes, et priiislaslaskmise säädus Keisrile kinnitamiseks wõidi ette panna.

1861 aastal, 19. Weebruari, see on Keisri trooni pääle astumise päewal, kinnitas Keiser Wene talurahwa priiislaslaskmise sääduse. See säädus on koguni laialine. Mõnda tähtsamat punkti tahan siin nimetada. Mõisnikkude talupojad nii hästi mõisates kui ka walla maa pääl saawad jäädawalt priiis. Talupoegadel on ilma mõisniku loata õigus, kõiksugusid kontraktisid teha, kaupa ajada, kohtute ees õigust nõuda; nende käes on oma walla walitsus, nad wõiwad wälja rännata, wõiwad oma lapsi suurematesse koolidesse panna, wõiwad kõiksugu liikumat ja liikumata warandust enestele muretseda. Maa jääb neile eluasemeks, peawad aga selle eest mõisnikule renti maksma, mis hingede järel arwatakse. Rent iga mehe hinge päält on 8—12 rubla. Keeldud on kõik endised orjused ja maksud. Kui aga talupoeg ise sellega rahul on, siis wõib mõisnik rendi eest ka päewa tegemist wõtta; niisugused kontraktid ei tohi aga mitte enam kesta kui kolm aastat.

Talupojad wõiwad maad aga ka päriselt ära osta; selleks kinnitas riigi walitsus maade müümise hinna. Müümise hind on järgmine: kaswata rendiraha summa $16\frac{2}{3}$, siis leiad müümise hinna. Mõnda ei sünni mõisnikule kahju ja ei wõi ka kohad mitte üle liiga kalliks minna. Et maade ostmine jõudsalt edeneks, selleks asutas riigivalitsus kredittasja, kust ostmise pääle abiraha anti. Kui terwe küla korraga ära osteti, siis laenas kredittasja omalt poolt $\frac{1}{5}$ ostmise hinnast, kui jälle kõigest üks tükk maad osteti, siis kandis kredittasja abiraha $\frac{3}{4}$ ostmise hinnast. Kredittasja wõla tasumiseks määrati kaunis pikk termin. Talupojad wõiwad ka mõisaid rentida. Urwati, et niisugused suured uued säädused

igal pool mitte rahulikult ja ilma kohtuta elusse ei saa astuma, sellepärast jäeti igasfe kubermangu nõnda nimetatud rahulepitajad, kellest pärast rahu-kohtumehed on tulnud.

Töö läks kõik kaunilt ja kiirelt, nõnda et paari aasta pärast Vene maa ja Vene rahvas nagu uuesti oli sündinud. Wiimselt tahan veel nõnda tähendada Keisri awalikust priiks-laskmise kuulutusest. Need tähtsamad Aleksandri Keisri sõnad käiwad nõnda:

„Sumala armust, Meie Aleksander Teine, kõigi Wenelaste Keiser ja Iswalitseja, Poola maa kuningas, Soome maa suurwürist j. n. e. anname kõigile Oma truile alamatele teada:

Sumala tahtmise ja Vene riigi püha sääduse järel Vene trooni pääle saanud, oleme Meie Omas südames töötanud, Oma walitseja armastust ja hoolekandmist kõigile riigialamatele ühte wiisi osaks saada lasta, olgu nad mõega ehk adra kandjad, kõige ülemad riigiametnikud ehk käsitöötajad.

Sügawamas järelemõtlemises kõigi Meie riigi seisuste põlwe üle oleme leidnud, et riigi säädused küll ülemate ja keskliste seisuste kohusi ja õigusi on kaswatanud ja määranud, orjapõlwelise talurahwa kohta on nad aga tagasi jäänud.... Mõisnikkude õigused oliwad laialised aga ei olnud sääduses mitte täiesti määratud, sääduse asemel oliwad wanad pruugid ja mõisniku hää tahtmine. Sage-dasti sünnitas see küll kaunist olekut mõisniku ja talupoja wahel, mõisniku poolt hoolekandmine ja awitamine, talupoja poolt hää meelega sõnakulmine. Aga pikka mõõda muutus see rahuline olek ja talupoegade põlw läks raskeks. Seda tundsiwad juba Meie eelkäijad ja püüdsiwad talurahwa seisust parandada.... Keiser Aleksander I. andis sääduse prii talupoegade üle ja Meie õnnis isa Keiser Nikolaus I. sääduse orjapõlweliste talupoegade üle, aga need säädused ei ole mitte suurelt elusse astunud. Selle-

pärast arwame Meie, et talurahwa põlwe parandamine Meile kalliks wanemate päranduseks on saanud...

Meie oleme seda suurt tööd alganud, oma lootust mõisnikkude pääle panues... Mõisnikkude hooleks andsime selle suure asja kohta oma soowimisi ja nõuu awaldada. Nemad on Meie usalduse wäärt olnud... Kubermangukomiteedes korjatud material seletati pääkomitees ja tehti selle põhja pääl priiikslaskmise säädus.

Zumalalt abi paludes oleme nõuiks wõtnud, seda tööd lorda saata.....

Meie jääme ka lootma oma talurahwa mõistliku meele pääle. Kui meie mõte, orja põlwe kaotada, esimest lorda talurahwa seffa tungis, sündisiwad küll mõned segadused: mõned mõtlesiwad üksnes priiuse pääle ja unustasiwad kõik kohused ära, aga üleüldse ei olnud rahwa mõistlik meel mitte kahe wahel, et nagu iseenesest mõista, see, kes keelmata riigi poolt kasu ja kaitsmist saab, ka omalt poolt kohusi peab täitma riigi wasta ja et ristiusu säädus ütleb: „Sga hing heitku ülemate alla, kellel meelewald on tema üle (Rooma r. 13, 1),“ ja: „Siis tasuge nüüd kõigile, mis teie kohus on: maksju kellele maksju, tolliraha, kellele tolliraha, kartust, kellele kartust, auu, kellele auu tuleb anda (Rooma r. 13, 7).“.....

Sa nüüd wotame Meie kindlasti, et orjapõlwelised oma uues seisuses seda suurt andi, mis suuremeelised mõisnikud nende põlwe parandamiseks neile toowad, ära mõistawad ja tänuga wasta wõtawad.

Talupojad saawad mõistma, et see nende kohus on, oma uut säädust ja õigust omalt poolt tänuliku ja häameelelise sääduse täitmise läbi ülendada ja laiendada. Kõige parem säädus ei wõi mitte inimest õnuelikuks teha, kui tema ka omalt poolt ei püüa, oma elu õnne sääduse kaitsmise all ise rajada. Häa käekäik tuleb üksnes hoolsa töö, mõistliku

töö jõuu ja nõuu pruukimise, kassinuse ja ülepää õiglase elu läbi tõsises Sumala kartuses.

Selle kásu eluse säädjad kandku selle eest muret, et kuulutus rahuliste ja parajal ajal sünnib, et sääduse kuulutus mitte talurahwast tema töö juurest ei eksi. Soowime siis, et talurahwas hoolega oma põldu harivad ja tema wilja lõikawad, et nad täidetud aitadest seemet wõiksid wõtta ja oma päris-maa sisse külwata.

Õnnista ennast ristii tähega, õigeusuline rahwas, ja palu Meiega ühes Sumala õnnistust taewast maha oma prii töö pääle, mis sinu maja ja riigi elu õnne pant on.

Antiud Peterburgis 19. Weebr. 1861,
Meie walitsuse seitsmendamal aastal.

Originalkuulutuse alla on keiser
oma käega kirjutanud „Aleksander.“

Weel mõni sõna priiõiguse kuulutuse ja tema wastawõtmise üle rahwa poolt. Tuba mitme aasta eest sai rahwas kuulda, et Keiser teda tahab wabaks teha, aga kuskilgi ei olnud segamist tõusnud, waid oodeti rahulikult, kuni Keisri sõna rahwa priiõigust kuulutas. See korralik olemine andis kásuandjatele julgust, tööd edasi teha. Rikkad mehed jälle ootawad esmalt kartusega seda päewa, kus nende talupojad, nende kindlam wara, neilt pidiwad wõetama. Ajalehed oliwad inimese õiguse ja ristiusu nimel priiõigusest rääkinud ja seda kiitnud.

Viimaste kuude sees pidiwad komiteed kiiremalt oma asja ajama, et säädus Keisri trooni pääle astumise päewaks walmis saaks. See sündis ka ja kuulutati rahwale nimeetatud päewal.

Kuulutus loeti Peterburgis ja Moskwas kirikutes pärast Sumala teenistust ette, trükiti mitmes millionis tükis ja laotati igale poole laiali, saadeti majadesse ja jagati wälja rahwa kätte.

Muretseti enne selle eest, et kuskilgi segadust ei sünniks; aga kõit läks rahuliste mööda. Linnas ja maal läksiwad talupojad ja töötajad altarite ette, kummardasiwad jääl tänupalwes, tõusiwad üles ja soovisiwad üksteisele õnne; nähti, kuida inimesed teine teise kaela ümbert kinni hakates teine teisele oma õnne tunnistasiwad. Million mehi ruttas igalt poolt Peterburgi linna Keisri palee ette ja ootas, kuni oma armulise Keisri palet näha saaks. Keiser nägi neid ja astus wälja oma rahwa sekka. Lõpmata kõlasiwad siin tänu ja rõõmu hõiskamised. Ette astusiwad need, kes teiste nimel Keisrit pidiwad tänama ja temale soola ja leiba andma. Tänu sõnad, mis siin kuuldi, tuliwad sügawast südamest. Riigitiisa waatas liigutatud südamega oma laste pääle, Ta kiitis seda päewa õnnelikuks Dmas elus ja tundis, et Tema töö ja mure mitte asjata ei ole olnud, Ta tundis kuida rahwas Teda armastas. Keisri eest lahkudes ruttas rahwa hulk Sumala kodadesse siin weel kuningate kuningat tänama.

Mis Keiser pääle hakas, seda püüdis Tema ka wägewa käega edasi saata. Tuba nelja aasta pärast oli pool osa orjapõlwelistest meestest, see on arwata 5 miljoni meeste hinge, riigi walitsuse abiga päriskohta pidajaks saanud ehk rahasummaga tähendatud, oli nelja aasta sees arwata tuhande miljoni rubla eest maad talurahwa pärisomanduseks saanud. Esiotsa on küll weel Wene rahwa põlluharimine ja ka nende wallawalitsus mitmes tühis puuduline ja pääle hakkaja, aga ta saab kindla põhja pääl wististe kaunisti edenema, sest niisugused juured asjad terve rahwa elu sees nõuawad pikemat aega edenemiseks.

Selsamal ajal, kui meie Keisri kõige suurem rabutöö siiginemas oli, kui suud ja suled Wene rahwa priikslastmise jäädust walmistasiwad, selsamal ajal oli ka kaugel lõunepoolsel riigirajal sõjatuli põlemas ja mõel liikumas. See oli Kaukasuse mägedes. Siin elasiwad ja elawad weel mitmed

rahwad; kõige tähtsamad nende seast on siin pool mäe harja Abhasia rahwas, Tscherkesslased ja Tschetschenzlased, teine pool mäe Georgia, Grusia, Armenia ja Kurdi rahwas. Suurem osa neist on küll ristiusku, muist on aga Muhameti usku ja ka

Kaukasia maale, mis wanast saadil nagu sõja ja tüli pesa, on rahuarmastaja Aleksandri läbi rahu figinenud.

Et Kaukasia maal nii kaua pidi sõda peetama, seda ei wõinud imeks panna, sest need rahwad oliwad kõik alles toored ja harimatad ja ei olnud mitte weel korralise walitsuse ja jääduse tulu maitšnuud.

Nagu mõistmata sõgedus on aga, et warsti pärast seda ka Wene riigi õhtupooljel rajal sõda ja mäsšamine algas, see on Poola maal.

Paari aastajaja eest oli Poola maa wägew riik, aga et Poola rahwas rahutu, kibeleva waimuga inimesed on, siis ei suutnud ta oma wäge teiste suurte rahwaste keskel mitte finni pidada ja et Poola rahwast alati tüli oli karta, siis püüdsiwad ka naabrirahwad, Wenelane, Preislane ja Austrialane, teda rõhuda. Pääle selle oli ka Poola riigi walitus nõrk. Kõik rikkus ja meelewald oli mõne rikka mõisniku käes, kelle sissetulemisi aastas millionite järel arwati. Wäiksemad mõisnikud ja talurahwas oliwad koguni nende wõimuse ja priitahhtliku sunduse all. Ka kuninga wägi oli nende wasta jõuetu. Niisugune riik pidi lagunema. Iga tundlik inimene waatab küll haledusega selle pääle, kui üks rahwas oma priiuse ja isiwalitsuse kautab, aga Poola rahwa lohta ei taha see tundmus mitte südames maad leida, et Poola rahwas muidu küll hää südamega ja kõrgetest püüdmistest elustatud on.

Pärast kolmekordist jautamist oli Poola riik lõpnud, muist Preisi, muist Austria, juurem osa aga Wene walitsuse alla saanud.

Et Poolakatel küll sugugi lootust ei oleks wõinud olla, nii wägewate riikide alt jälle pääseda, siiski ei kadunud nende südamest mitte mõte, mäsšamise läbi oma riiki ja walitjust uuesti alustada. Ka siis liikus see mõte nende südames, kui meie Keiser Aleksander Wene trooni pääle astus, kelle armuline meel kõigile riigialamatele rahu ja õiglaste jääduste

läbi õnne, ja hääd käefäiku tahtis ja töotas walmistada ja seda ka isiaranis Poolakate wasta oli tuunistanud.

Warsti pärast oma walitsuse hakatust reisib Aleksander Poola maalt läbi ja rääkis Warshawa linnas Poola rahwa wasta järgmised tähtsad sõnad: „Ma toon Teile minewiku unustust, Ma saan püüdma, Teie maa walitsust parandada ja Ma tahan Teie pääle sellesama armuga waadata nagu Wenelaste pääle, see on, nagu Oma laste pääle, aga üksnes siis, kui Teie oma politika unenäud maha jätate.“

Need Keisri sõnad töotasiwad Poolakatele kaunist tulewiku, aga nad ei leidnud mitte lahket wastawõtmit.

1856 sai würst Gortschakow Poola maa walitsejaks. Tema walitus oli lahke ja helde ja pidi Poolakatele mõndagi hääd tooma. Wene talurahwa põlwe parandamiseks kutsus Keiser Wene mõisnikud appi ja nõuusse, Poola mõisnikkude poolt ei olnud aga mingisugust Keisri meelepäralist abi loota; sellepärast hakati Poola maale uusi paremaid jädusi, isiaranis talurahwale andma üksnes riigivalitsuse läbi. Ajutati komitee ülematest riigiametnikkudest. See komitee kiitis hääks, Poola maa talurahwa walitsust Wene jäduse järel koguni ümber muuta, nõnda et seeläbi Poola talurahwas priiks saaks, nagu Wene rahwas. Keiser kinnitas seda ettepanemist 1859. Nõnda lõppis Poola talurahwa orjapõlw, kui ülepää Poola talurahwa õiguseta seisust orjapõlweks tahame nimetada. Senni kaua pidi weel wana õigus kestma, kunni talupoegade jelleaegsed kontraktid lõpewad. Et Poola mõisnikud ja muud ülemad mehed selle töö juures nagu kõrwale liikati, see sünnitas nende südames weel enam waenu Wenelaste wasta. Warsti sai nende wastapanemine ka ilmsiks.

29. Nowembril 1860, see on endise Poola mäsjamise 30^{mal} aastapäewal, hakas rahwas ühe leina-jumalateenistuse juures Karmelitide kloostriis waimulikku isamaa laulu laulma, kus sees isamaa päästmist paluti. See laul helises

nagu üle Poola maa. Katoliku paatrid hoidsiwad wastaliste poole ja kaswatasiwad see läbi mäsfamist. Talurahwast meelitati tühja lubamise läbi nõuusse. Kõige tähtsam selts Poola maal oli sel ajal üks põllumeeste selts, graf Andreas Zamoiski all. See selts hakas nõuu pidama talurahwa priiuse üle ja lubas talupoegadele nende maad ilma hinnata kätte, ilma aga et neil meelewalda oleks olnud, seda töotust ka täita. Palju aga rahwa seast jäiwad nende pääle lootma.

25. Beebruaril 1861 pidasiwad Poolakad Warshawas ühe endise tähtsa lahingi mälestuseks suurt kiriklikku pidu. Poola maa lipp kanti inimeste hulga ees. Suur hüüdmine ja kisendamine rahwa poolt. Politsei soldatid pidiwad wahalet tulema. Mõned haawati. Paari päewa pärast peeti teine endise farnane pidu. Siin löiwad soldatid ka mõne katoliku paatri pihta, kes rahwa rongi ees käisiwad. Mõned inimesed saiwad koguni jurma. Sellepärast suur liikumine ja nurisemine rahwa seas. Maawalitseja würst Gortschakow lubas asja kangeste järel kuulata, laskis tähtsamate kodanikkude seast tüli eest kaitsemise seltsi asutada ja lubas ühe Poolakate palwefirja Keisri kätte jaata. Keiser wõttis ka selle firja wasta ja wastas õige warajelt. Keiser laitis, mis sündinud, ja kuulutas Poolakatele armulikult mitu kasulikku, kaunist uut õigust. Enne nimetatud põllumeeste selts aga keeldi ära. Kui Keisri kuulutus awalikult linnas ette loeti, põlesiwad kõigest ühes jaus linnas rõõmutuled. Palju näidasiwad aga oma wastalift meelt üles ja läksiwad rongis lossi ette. Maawalitseja laskis neid soldatitega laiali pillutada. Riigiwalitsus nõudis, et Warshawa pääpiiskopp ringkirja läbi õpetajatele üles annaks rahwa meelt waigistada. Piiskopp ei teinud seda mitte, sest tema ja kõik paatrid hoidsiwad mäsajate poole.

Kuulsa Poola päälitu Kosciusko. surmapäewal, 15. Oktobril 1861, laulsiwad Poolakad ära keeldud laulusid ja

tungisivad hulgana kirikutesse. Soldatid ajasivad nad kirikuteft wälja; 2000 Poolakat wõeti wangi.

Keiser tahtis weel üks kord armu üles näidata ja lah-
tufe läbi Poolakate meelt pöörda. Oma sündimise päewal
17. Aprillil 1862 kuulutas Keiser kõigile mässajatele ja
fiitsaadik efsinuile andeksandmist ja unustust. Ta saatis
neile oma wenna, suurwürsti Konstantini maawalitsejaks ja
jäädis temale abiliseks ühe suurtsugu Poolaka, nimega
Wielopolski. Sündinud Poolakad jäati kuberneerideks. Kuda
wõtsiwad Poolakad seda Keisri armu wasta? 2. Juulil
jõudis suurwürst Konstantin Poola maale, päew pärast
seda püüdis kuni käsi tema elu wõtta, ja kats korda tehti
sedasama kurja Wielopolski wasta, keda Wenelaste nõu-
liseks arwati. Sumal kaitfes aga mõlemaid mehi, et mõrtsuka
käsi neile mitte surma ei saanud. Suurwürst Konstantin
tahtis fiiski uusi wabatsäädusi elusse sünnitada.

Poola mõisnikud aga kuulutasiwad oma päämehe,
graf Zamoiski, läbi, et nemad sellest uue jääduse wälja-
andmisest mitte ei jaada osa wõtma. Selle kuulutufe pärast
wiidi Zamoiski Peterburi, kus ta enese eest pidi wastama.
Mõisnikud aga jäiwad oma kangekaelufe fisse ja püüdsiwad
ka weel naabrirahwaid eneste nõuusse wõtta. Leedo rahwas
ühendas ennast ka nendega. Eodeti, et Poola ja Leedo maa
ühendatud jõud Poola maa jaab Wene walitfufe alt päästma.

Nüüd oli awalik, et mässamine üle maa figinenud ja
figinemas oli ja warsti pidi ilmsiks jaama.

See sündis ka nõnda järgmise loo järel. Riigi walitfjus
oli tähele pannud, et ifiäranis linnades mässamise pesa on
ja et ka linnades jälle mõisnikud ja suuremat sugu, õpetatud
mehed mässamise kaswatajad on, ifiäranis weel nooremad
mehed. Neid noori mehi püüdis walitfjus kõige esmalt
wähendada ja tahtis neid nimelt nekrutiks minemise läbi Poola
maalt ära saata. Pärast Krimmi sõda ei olnud weel kordagi

nekrutisid wõetud, nüüd pidi see jälle esimest korda sündima. Rohutule anti sala käsk ilma loofita need noored mehed soldatiks saata, kellest kõige enam mäsksamist oli karta. 1863, 15. Jaanuaril algas nekruti wõimine Warshawa linnas kess dõse kell 1, kus kõik magasiwad. Dõ aeg määrati sellepärast, et keegi ei teaks eest ära põgeneda. Noored mehed wõeti woodist ja wiidi kasarmitesse. See oli liig wali. Poolakate südamed hakasiwad wihast üle woolama. Seda päewa wõime wiimase Poola mäsksamise hakatuseks nimetada.

Kui nekruti wõtmise sõnumid Poola maale tungisiwad, sääl põgenes juba enne aegu hulk noori mehi metsadesse. Siia tõiwad naabrid neile moona ja sõjariistu järele. Wene wäed hakasiwad rohkemalt Poola maa sisse tungima. Nende põgenenud nekrutide ja sisse tungiwate Wene wägede wahel tuliwad esimesed atwalikud lahingid ja werewalamised.

Warsti lagunes mäsksamine ja sõda üle kõige Poola maa laiali. Mäsksamist juhatas üks sala pääkomitee Warshawa linnas. Ei teatud mitte, kuhu ta kofku tuleb ja kes ta liikmed on, aga ometi ulatas ta käsi igale poole. Ülemaks kindraliks nimetasiwad nemad Mieroslawski. Temal ei olnud aga lahingis Wene wägede wasta mitte õnne, ta pidi põgenema. Nõndasama ka tema järgnik Langiewicz. Mäsksajate soldatid oliwad ka enamaste ülekäte läinud inimesed, kes kuskilgi ega kellegagi rahul ei ole, ka palju palgatud wõera maa mehi sõdis nendega ühes. Talurahwas maal hoidis ennast mäsksamisest enam kõrwal. Olessiwad mäsksajad suures lahingis Wene wägedele wasta astunud, siis oleks wõit warsti Wenelasele saanud, aga et Poolakad wäiksetes salkades metsades pesitasiwad, sellepärast kestis sõda kauemini. — Mäsksamine oli küll juba üleüldine, aga weel wiimast korda pakkus Keiser armu. Keiser Aleksander kuulutas 13. Aprillil 1863, et Tema kõigile mäsksajatele andeks annab, kes kuu aja sees sõjariistad maha panewad ja riigi sääduse alla heidawad. Rahwas oleks ehk küll Keisri armu

wašta wõtnud, aga sala mäsšamise komitee ähwardas kõiki hirmsa nuhtlusega, kes Keisri sõna kuuleb.

Augusti kuul reisis suurwüürst Konstantin Peterburi tagasi. Maa walitsejaks ja ülemaks päälikuks saadeti Poola maale graf Berg. Berg hafas raudse walidusega maad mäsšajatest puhastama. Masked ihu nuhtlused ja waranduse trahwid, wangikoda, Siber ja wõllas oliwad karistuse kepiks tema käes. Mäsšaja surma ei tohtinud keegi leinata. Kõik ülemad ametid anti jälle Wenelaste kätte. Üksnes Poola talupoegade wašta oli riigivalitsus armuline, sest talupojad oliwad kõige rahulijemad. Neile andis riigivalitsus nende maad pärisomanduseks; selle eest pidiwad nad kõigest riigi krediidkassale aastalisk maksu maksma. Selle eest oliwad jälle talupojad riigivalitsusele abiks. Nemad tuliwad hulgani kokku, wõtsiwad wikatid, ehk mis keegi sai, kätte ja läkšiwad jahi kombel läbi maa, mäsšajaid maha lüües ehk wangi wõttes. Nende abiga sai maa mäsšajatest puhtaks.

Leedo maal toimetäs sedasama puhastamise tööd kindral Murawjew, kes oma kareduse pärast kuulus on.

See mõistmata mäsšamine on ütlemata palju õnnetust ja kahju Poola maale toonud ja Poola maa edenemist mõneks ajaks takistanud. Mäsšajate päämeestest wiidi üks hulk wangi, teine hulk põgenes isi ära wõerale maale. Poola talupoegadele aga finnitäs üks keiserlik ukas 2. Märtsil 1864 nende rendikohad neile pärisomanduseks. Nõõmsas meeles saatsiwad nemad oma saadikud Peterburi, Keisrit tänama. Need saadikud wõeti ülilahkete wašta.

Et Poola maal edespidi jälle mitte mäsšamist ei tuleks, sellepärast püüdis riigivalitsus Poolakate isimeelt rõhuda ja Poola maad ühiste õiguste ja sääduste läbi Wene maaga täieste ühendada. Aastal 1876 oli see ühendamise töö lõpetatud. Endisest Poola kuningriigist sai Wene kindralkubermang. Prungitawaks sai Wene walitsuse säädus, Wene kohtusäädus

ja Wene keel koolis ja kohtus. Kõik see töö edenes kaunis rahuliste, muud kui kiriklikuis asjus oliwad mõned segadused, kui Wene sääduse ja Wene keele kõrwas ka Wene usk pidi Poola maal üleüldiseks saama. Aga sellest siin lähemalt rääkida wiiks liig kaugele. Poolakad hakasiwad ära tundma, et Poola maa tulewane hää käekäik üksnes rahulise ühendamise pääl wägewa Wene maaga seisab. Alles kõige wiimasel ajal on rahuliseim waim Poolakate sees hakanud maad leidma ja figineb endise wiha asemelle sõbrus Wenelaste wasta.

Astume nüüd siis õhtu poolt põhja poole riigi rajale, Soome maale.

Sõtja keisri Aleksandri I. ajal ühendati kõik Soome maa Wene riigiga. Keiser finnitab Soomlastele nende jüt-saadiksed õigused ja säädused. Soomlastel on oma maapäew, neljast seisusest kokku pandud: mõisnikkude, õpetajate, linnakodanikkude ja talurahwa seisusest. Kui tähtsamate asjade pärast tuleb nõuu pidada, siis kutsjub Keiser maapäewa kokku ja finnitab isi maapäewa otsused sääduseks. 1809 sai Soome maa Wene Keisri alla, aga alles meie Keisri Aleksandri II. all ja tema kutsjumise pääle astus Soome maapäew kokku aastal 1863, isäranis põllupidamise õiguste pärast nõuu pidama. 2. Aprillil 1864 kuulutas keiserlik käsk, et iga Soomlane iga maatükki igas suuruses enesele wõib pärisomanduseks osta, kui ta aga kõik kohused täidab, mis sellel maatükil täita tulewad. Kroonu talupoegadele anti õigus, kui nad aga oma maad hästi hariwad ja korras peawad, oma kohta oma lastele päranduseks anda. Kes aga oma koha eest kolme aasta rendi korraga ära maksis, sai koha enesele pärisomanduseks, muud kui maksjab kroonule iga aasta kindlat renti.

1876 käis Keiser oma perega Soome maad waatamas. Südameliku ja õige wõõmuga teretas rahwas oma Suurwürsti, nagu nemad meie Keisrit nimetawad. Keiser tänas niisama südamelikult. Wiimase Wene-Türgi sõja ajal tunnistas Soome rahwas ka teoga üles, et ta oma Keisrit ja Tema ettewõtunisi

armastab. Soome maa kinkis sõja hädaliste hääks üks million marka. Siäralise waimustusega oli selle poolt talupoja seisus.

Soome maal on nüüd juba kaua aega rahu olnud. Soome rahwas isi on trim ja koguni hoolakas rahwas; kõik kannid rahutööd kodu, koolis ja põllul on hästi signemas; wagad ja hääd elu kombes walitsewad maal ja kurja on wähe liikumas; talurahwa haridus on paremas korras kui kuskilgi mujal suures riigis. Nõnda on wiljawaene, kiwi- ja weerikas Soome maa, „kaljuwald,“ kui kaunis kallis kiwi Wene Keisri kroonis.

Pöörame nüüd jälle suure riigi poole tagasi ja õpime tundma, mis meie Keisri arm pärast talurahwa priiikslastmisi Oma maale on annud.

Wene talurahwas oli priiks ja seeläbi sääduse ees teiste riigialamatega ühewääriliseks saanud. Juba sellepärast pidiwad uued kohtusäädused wälja tulema. Aga weel ühe teise asja pärast oli uus kohtu ja trahwi säädus soowitaw. Siit-saadikne Wene trahwi säädus on üleliiga laialine, 2224 § suur. See säädus tuli wälja Keisri Nikolai all 1. Mail 1846. Keisri Nikolai tahtmise järel pidi kuri töö sääduses nimetatud ja tema kohta trahw määratud olema, et kohtumõistja omast pääst trahwi määrates mitte ülekohut ei teeks. Aga selle raamatu järel oli tema paragrafi arwu suuruse pärast kohtumõistjal üli raske otjust teha, see käsuraamat oli kui tööriist, millega ruttu peab tööd tegema, aga mis nii raske oli, et teda waewalt wõis liigutada. Ka kohtute arw oli siit saadik wäga kõrge, nõnda et kaebaja mitte selgeste ei täädnud, mis kohtu ette ta oma kaebuse pidi kandma ja wahest ära wäsis õiget kohut üles otstides. Mõlemaid pundusi tahtis Aleksander parandada.

20. Nowembril 1864 tuli uus kohtusäädus wälja. Üleüldse prungitawaks saiwad nüüd kõigest kaks kohut: freiskohus ja rahukohus. Mõlemad seisawad otse senati kohtu all, nõnda et nüüd tüliasju rutuste wõis lõpetada. Segased, laialised riinasjad ja tülid, mis isäraliste dokumentide pääle põhjendawad, lähewad freiskohtu ette, mis mitmest sääduse tundjast mehest on

kohtu pandud. Aga kõik lihtkorralised kohtu asjad nii hästi nõudmiste kui ka kurja töö pärast (ziwil- ja kriminalasjad) tulewad rahukohtu ette, kus kõigest üks kohtunõustaja on. Rahu kohtumees võib talupojast würstini iga seisuse liikme enese ette talitada. Ka peawad tunnistused sedamaid ette toodama, nõnda et kaebaja kohe esimesel kaebtuse päewal kohtu otsuse kätte saab.

Endise suure trahwi sääduseraamatu asemel anti isiaraline rahukohtu trahwisäädus wälja, mis nii lühike on, et iga haritud inimene sellega läbi ja läbi võib tutwaks saada.

Rahukohtust olen ma hiljuti Eesti Kirjameeste Seltsi aasta- raamatus 1879 kirjutanud ja lühendan sellepärast siin seda seletust.

Siitsaadik kõige pruugitamam trahw, ihunuhtlus, kustutati trahwi sääduseraamatust maha, sest see põlastaw nuhtlus ei sünni prii inimese oleku ja õigusega mitte ühte ja rikub inimese auutundmist. Kõigest wastapanijad kurjategijad ja inimesed, kes kohtu otsuse läbi oma auu on kaotanud, saawad weel ihu- nuhtlust. Seesama helde kergitus sai ka sõjawägedele osaks. Soldati kõige käreдам nuhtlus selle ajani oli nõnda nimetatud „läbi lipu jooksmine.“ See lõppis nüüd ära.

Selsamal aastal, kui rahukohtu säädus ilmus, see on aastal 1864, tuli ka wälja maakondade isiwalitsuse säädus.

Nagu meil praegu walla oma talituste pääle wallawalit- fuses on, nõnda anti ka Wene talurahwale kohe pärast priiks- saamist oma walla walitsuse õigus, aga praegu nimetatud aastal täiendas Keiser selle õiguse ka üle kreisi ja kubermangu, nõnda et iga kreis ja kubermang isi oma kodusid asju saab ja talitab. Seeläbi on Wene rahwa õigused kauniste kaotanud ja on rahwa häa ehk paha käekäik osalt nende eneste wõimu siise antud. See maakondade isiwalitsuse säädus ei ole aga nõnda- sama nagu rahukohtud mitte weel igal pool Wene riigis pruugitaw, waid aga alles Süda-Wene maal, kust teda siis riigi piirideni peab wälja lautatama, nõnda et ka meie maal aega

mööda nii hästi rahukohus kui ka maakondade isivalitsus oodata ja loota on.

Bolikogu, mis ühe kreisi asju talitab, kutsutakse kreiskoguks. Ta on kokku pandud suure koha pidajate, waldade ja linna kodanikkude saadikutest. Temast ülem on jälle kubermangukoogu kubermangu asjade ajamiseks. See kogu on kokku pandud suure koha pidajatest. Nime poolest on küll kubermangukoogu ülem kui kreiskogu, aga kreiskogul on jääduse järel enam asju talitada, nõnda et kreiskogu õigust mööda tähtsam on. Misjulgused asjad nüüd kreisi ja kubermangu oma talitada on antud, sellest siin laiemalt seletust anda, wiiks liig kangele.

Pöörame nüüd silmad Keisri tööde poolt Keisri enese poole. Meie Keiser, oma rahwa õnnetooja ja häätegija, pidi sel ajal palju kurwastust kandma õnnetuse ja hõeluse läbi; 12. Aprillil 1865 suri meie Keisri wanem poeg ja Wene riigi auujärjepärija Nikolai Aleksandrowitsch. Dnnis auujärjepärija läks joojale maale Nizza linna oma terwist parandama, aga siin lõpetas surm tema elu. Suur oli tema wanemate ja kõige Wene riigi kurwastus. Keiser kaswatas teda kui oma esimest poega ja tulewast Wene Keisrit rohke armastusega ja see poeg pidi noore mehe põlwes surema. Siiraniis weel meie Keisri proua meelt on see leinawalu raskestest rõhunud. Üks nädal pärast esimese poja surma nimetas Keiser oma teise poja Aleksander Aleksandrowitschi Wene riigi auujärjepärijaks.

Üks aasta hiljem pidi Wenemaa kolkuma ja kurwaks minema ühe Wene alama hirmsa kurja töö pärast. 4. Aprillil 1866 oli see, kui Karakosow — nõnda on selle hukatuse lapse nimi — mõrtsuka käre üles tõstis meie armulise Keisri püha elu wasta. Nagu Sumalast saadetud löi Komissarow mõrtsuka käre külge ja surma kuul lendas teisjale. Nõnda kaitjes Sumal oma salwitud meest. Tänuulitud riigialamad ehitasiwad selle koha pääle, kus Sumal Keisrit imelikult kaitjes, püha koja üles.

Särgmine aasta tõi jälle niisama suguse kurwa sõnume. Meie Keiser oli Prantsuse maal reisimas ja wiibis otse Pariisi

linnas. See oli 25. Mail 1867, meie Keiser sõitis endise Prantsuse Keisri Napoleoni III. daga ühes tõlas Pariisi ulitsal, jääl kargas jala mõrtsukas hulga seast wälja ja laskis pisto- liga Keisri pääle. Sumal kaitstes jälle Keisri elu Wene rahwa rõõmuks ja õnneks. See kurjategija oli üks Poolakas.

Küll wõi siwad need hirmsad mõrtsuka katsed meie Keisri meelt kurvastada. Tema walitses armastuses oma riigi üle nagu isa laste üle ja oma riigi alamatest pidi tema niisugust pörgulaste kurjust nägema. Oli karta, et meie Keisri süda sellest hõelusest saadik waljumaks ja tema armastus oma rahwa wasta leigemaks oleks läinud, aga see ei ole mitte sündinud, ei ükski kurjus ole suutnud meie Keisrit helduse ja lahkuse tee päält tagasi tuua; waid liikumata on tema endist teed edasi astunud. Seda saame nägema, kui Tema järgmisi walitsuse tööjid oma ilma eest laseme mööda minna. Aastal 1864 oli uus maakondade isiwalitsuse säädus wälja tulnud, mis järel maakondade asja ajamised nende eneste kätte anti. Sellesama wäärilise sääduse ja õiguse kinkis Keiser ka linnadele. Aastal 1870 16. Juunil kuulutati uus linnade isiwalitsuse säädus. Nagu maal kreis- ja kubermangu kogu, nõnda säeti ka iga linna pääle oma wolikogu. Linna wolinikuks võib kodanik saada, kes aga linna kassasse maksusid maksab. Wolinikkude arv on 30—72, seda mööda kui palju inimesi kuskilgi linnas on elas- mas. Üksnes Peterburgi ja Moskwa linna wolinikkude arv on suurem. Wolinikkude walitsejad on kõik taltsid makswad linna kodanikud. Wolikogu walib siis jälle kõige ülema linna ametniku, nimega linnapää, linna sekretari ja linna ameti. Et nüüd juba paari aasta eest uus linnasäädus ka meil on pruun- gitawaks saanud, siis ei ole see asi meil mitte enam tundmata, kuuleme ja loeme temast tihti. Sellepärast ei taha ma sest asjast mitte enam laiemat seletust anda.

Selsamal aastal, kui Wenemaal uus linnasäädus wälja tuli, olivad wälja maal rasked sõja ajad, see oli suur Saks- Prantsuse sõda. See sõda on Wene maale veeläbi tähtjas, et

Wene riik tema ajal ennast ühest takistatast Krimmi sõja tingist lahti päästis. Nagu lugejad mäletama saavad, kirjutati Pariisi linna rahulepingus pärast Krimmi sõda ette, et Wene-
lane ja Türglane Musta mere pääl ühewõrra laewu wõiswad pidada, ja et laewade arv päälegi määratud oli. See punkt oli raske ja ka Wene auu ja wäe wasta. Aastal 1871 nõudis Wene Keiser, et see punkt Pariisi rahulepingust saaks maha kustutatud ja see sündis ka. Preislane oli selles nõudmises Wene poolt, sest temal oli meie Keisrile palju tänu wõlga; meie Keiser keelas Austrialt Preisi wasta Saksa-Prantsuse sõjast osa wõtta.

Prantsuse riik oli ära wõidetud ja sõja läbi ära wäsinud; tema poolt ei olnud mingisugust kartat. Wene Keisri nõudmise wasta olivad siis kõigest Austria ja Inglise maa. Aga nad ei julgenud mitte Wene nõudmise wasta sõda hakata, ja nõnda sai ülem õigus ja walitsus Musta mere pääl jälle Wene Keisri kätte.

Jälle paar aastat edasi ilmus uus jäänus, mis teiste kõige tähtsamate wääriline, mis läbi Keiser Aleksander nii hästi riigi walitsusele kui ka riigialamatele suurt hääd ja kergitust on teinud. See on uus üleüldise wäeteenistuse jäämus, mis Keiser Aleksander 1. Januaril 1874 kinnitas ja wälja andis.

Selle jäämuse läbi on Wene wäeteenistus ja soldati põlw hoopis teiselt saanud. Enne seda oli soldati põlw raske ja tema teenistuse aeg pikk. Kes soldatiks läks, lahkus nagu jäädawalt omaсте seast. Soldatid olivad nagu isijelts inimesi, neil ja nende lastel isijäänused. Soldatid wõiswad teenistuse ajal naesed; ja lapsed käiswad soldatitega ühes, nõnda et sõjalaager nagu soldati kodupaik oli. Soldati teenistus ja isirawanis soldati nuhtlused olivad üliraske. Seda ei wõinud Aleksandri tark ja helde meel mitte enam nõnda jätta; sellepärast andis ta uue üleüldise wäeteenistuse jäämuse wälja. Soldati põlw paranes, teenistuse aeg lühenes ja kõik riigiala-

mad ilma seisusest ja rikkusest lugu pidamata pidivad wäeteenistusesse minema, kuna siitsaadik loos üksnes alama rahwa pääle langes. Uue sääduse järel ei ole mitte üksnes enam nõnda nimetatud soldatid isamaa kaitsjad, waid kõik riigi täisealised mehed, olgu nad otse soldati mundris ehk oma kodu elamas, on isamaakaitsjad ja kui ajad nõuawad, peawad kõik saba ning sirbi asemel mõega ja püssi kätte wõtma. See nõudmine õige ja kohus: igauhte warjawad Keisri sõjawäed ühte wiisi, igauhe naene, lapsed ja warandus on wainlase riisumise eest ühte wiisi kaitsetud, siis peab ka igamees sõjateenistusest osa wõtma, olgu ühel ehk teisel wiisil. Enne pidivad üksnes alam rahwas teenima minema ja ülematest seisustest läksiwad üksnes need, kes isi tahtsiwad. Enne mõtles ja ütles waene talupoeg: „Mis ma sinna wõin parata, et ma mitte mõisniku poeg ei ole, oleksin mõisniku poeg, siis ei oleks sundust minna.“ Seisus ei ole ka mitte õige mehe mõet; tõt mööda on see ülem ja suurem, kes palju on õppinud ja palju on teinud. Keisri wägew käsi liiskus sellepärast wäeteenistuse kohta seisuse waheseina maha ja ehitas selle asemele teise, sündsama waheseina, see on õppimise: mida enam keegi on õppinud, seda ülem on tema ja seda kergem tema teenistuse kord. See tark wahetegemine on suurel wiisil rahwa harimist ja õppimise himu äratanud. Sellest säädusest saadik on tungimine ülematesse koolidesse nii suur, et iga aasta hulk lapsi ruumi puuduse pärast tagasi lükatakse, et uusi koolisid tarwis on ja neid ka alustatakse. Wiimselt ka riigivalitsusele on uus wäeteenistuse säädus kawniks tuluks. Enne oli Wene riigi seisaw sõjawägi 730,000 meest; kui sõjaks tagawara-wäed ka kokku kutsuti, siis kandis sõjawäe arw 1,170,000 meest. Uue sääduse järel on seisaw sõjawägi 780,000 meest, aga tagawara-wäge üffi lähemale 1,000,000, keda tarwituse ajal wõib kokku kutsuda. Need on kõik mehed, kes juba sõjateenistust on õppinud. Aga kõige suurema häda ajal peawad kõik täisealised mehed sõjariistad kätte wõtma Keisri trooni ja isamaad kaitsma.

Selle kauni sääduse üle oleks veel paljugi ütelda, aga et see säädus ju ka meie maal pruugitaw ja meile sellepärast tuttav on, siis ei taha ma tema seletusega siin mitte enam wiitwitada.

Wene talurahwa priiikslassmise kuulutuses rääkis meie Keiser, nagu juba kuulsiime, need tähtsad sõnad: „Kõige parem säädus üksi ei wõi mitte veel inimest õnnelikuks teha, kui tema ka omalt poolt ei püüa, oma eluõnne sääduse kaitsmise all ise rajada. Häa käekäik tuleb hoolsa töö, mõistliku töö jõuu ja nõuu pruufimise, kasinuse ja ülepää õiglase elu läbi tõstes Jumala kartuses.“ Hoolas töö, kasinuse, õiglase elu ja Jumala kartus, need on warandused, mis inimene ise omas südames peab kaswatama, mis mitte kogu läbi südamesse ei wõi kallata. Aga hääd säädused, töö jõuud ja nõuud, neid wõib riigivalitsus anda. Kaunistest säadustest oleme juba rääkinud, nüüd tahan weel mõnda tähendada, kuida meie armuline Keiser tööde fergituseks töö jõuu ja nõuude eest on muretsenud, et tema alamad tõesti hästi wõiksid elada. Mis on siis töö jõuud ja nõuud?

Töö jõuud on ju esmalt inimese, töötegija ihu jõuud; ja töö nõuud on esmalt kõik lihtforralised tööriistad, mis töö tarwitab ja mis töötegija enesele teeb ehk muretsseb, nagu ader, wikat, kirwes, hõowel, kõik sõiduriistad j. n. e. Uuemal ajal on aga kõik haritud rahwad tööde edenemiseks isienele loomulikule jõuule looduse jõuud ehk wäed appi wõtnud, nagu isiaranis auru jõuud ja toimetawad nüüd oma tööpid suurel wiisil masinate abiga. Mis oli enne meie maal masinatest ja wabrikuteest, raudteedest ja telegrafidest kuulda ja kuida on nüüd need töö jõuud ja nõuud siginemas? Meie Keiser on selle eest Keisri wiisi muret kannud, et nimetatud fergitused ka meie maa tööle ofaks saaksid. Wene riigivalitsus on wiimasel ajal wabrikute ehitamiseks, põlluharimiseks, raudteede tegemiseks j. n. e. suurend summad raha kulutanud, et asi hästi edeneks. Kes Wene riigi aastase wäljamineku summad tähelepanemisega läbi

loeb, see leiab, kui mitmed kümned miljonid rubla ees nimestatud asjade päale määratakse. Meister võib kui osaw ja hooles töötajaja olla, aga see läheb temast mitme võrra mööda, kes mõnina, wabriku abiga tööd teeb; põllumees võib kui karmas töömees olla, aga see läheb temast mööda, kes massinaga külwab, lõikab, rehte pekjab, lina puhastab. Kaugel Wene maal võib hoolsa töö ja korralise aasta pärast põld koguni hästi õnnistada, aga wili ei maksja midagi, sest igal naabril on ka palju wilja, enam kui jõuab ära pruunkida ja kes teda hobusega võerale maale jõuab wedada, kus wili kallis on; inimesed jääwad kehwas, et küll põld õnnistab. Aga sääl tõuseb põlluharija warandus, kust raudteed mereranda ehk võerale maale wiitwad, sääl maksjab wili mitme võrra enam. Need lühikesed tähendused näitawad juba selgelt küll, kui suurt kasu ülemad töö jõuud ja nõuud inimesele toowad. Kui Aleksander Wene trooni päale astus, siis oliwad alles järgmised raudteed walmis: 1) Peterburgist Tšarškoje Seloosse, arwata 25 wersta, 2) Peterburgist Moskwa, arwata 600 wersta, ja 3) poolele raudtee, mis Peterburgist Pihkwa kaudu Warschawa päale wiib. Si olnud kõik kokku mitte weel 1000 wersta raudteed. Praegu on aga juba Wene maal umbes 20,000 wersta raudteed. Kui palju kasu raudteed toowad, seda hakkame ka meie Tartu ümberkaudsed inimesed juba tundma. Siäranis meie Keisri walitsuse hakatuse ajal kandis riigivalitsus raudteede ehitamise eest nii palju muret, kui küll mitte kuskilgi mujal riigis. Olgu sellest lühikeseks tähenduseks küll.

Keiser ütles: rahwa hää käekäik tuleb mõistlikust töö jõuu ja nõuude pruunkimisest, õiglasest ja Sumala kartlikust elust.

Töö jõuust ja nõuudest rääkisime juba. Aga Keiser tahtis ka selle poolest oma rahwale abiks alla, et inimesed töö jõudu ja nõuusi mõistlikult pruugiksid ja õiglaselt ja Sumala kartuses elaksid. Selleks kandis Tema hoolt wäljanäituste, põllumeeste ja täaduslike feldside ja isäranis weel koolide eest. Ülepää on kool ja rahwa harimine meie

armulise Keisri armsam laps. Koolitöö ei edene aga mitte nii ruttu, päälegi, kui õpetus alles rahwale nagu uus asi on. Riigivalitsus ei wõi mitte kõiki koolisid otse riigikassa kulu pääl pidada, see kulu oleks esmalt liig suur ja teiseks ei peaks alam rahwas siis ka koolist mitte õiget lugu, kui neile kõif ilma omalt poolt waewa nägemata kätte antakse. Rahwakoolide ülespidamise on riigivalitsus sellepärast enam rahwa oma hooleks jätnud ja aitab ja äratab kõrvalt, kus rahwas ifi tuim ja mõistmata on. Aga ülemad koolid on enamaste kõif riigivalitsuse üles pidada; seda ei suudaks üks linn ehk maakond mitte teha. Näituseks Tartu uniwersiteedi ülespidamine nõuab aastas umbes 300,000 rubla, kooli rahad ja muud kodused siisjetulekud toowad ehk 50,000 aastas jisse, kroonu aga lisab weel 250,000 rubla juure.

Et rahwa harimine edeneks ja koolide arv tõuseks, selleks oli kõige päält häid koolmeisterid tarwis. Kohe oma walitsuse hakatuses alustas meie Keiser sellepärast Peterburgi linna suurfkooli, kus gymnasiumi kooliõpetajaid ette walumistati, sest uniwersiteedide kãsi ei suutnud mitte nii palju kooliõpetajaid walumistada, kui suur riik nõudis. Keskmiste koolide tarwis alustati enamasti igasse suurde linna koolmeisterite seminarid. Suba enne asutatud koolidele anti uuemad paremad sãadused ja tehti nõudmised koolides aeg ajalt laiemaks. Kui kõif kokku arwame, mis Wene riik aastas koolide ja rahwa harimiseks kasast wälja maksab, siis teeb see küll kokku 25,000,000 rubla; see on nii suur summa, kui seda küll kuskilgi mujal riigis leida ei ole. Siiski ei ole Wene rahwa haridus weel mitte otia kõrge järje päääl. See tuleb aga sest, et Wene rahwas alles liig hilja priiks sai, et rahwa harimine alles uuemal ajal suurel wiisil on alganud. Kui Wene alamad oma helde Keisri isalikku meelt ja tahtmist weel enam ära tundes omalt poolt suurema himuga wõtawad koolide eest muretsema, siis hakkab rahwa harimine õitsema.

Mis nüüd veel kõige wiimastel aastatel Wene riigis on sündinud, need asjad on ju meil kõigil alles elawas mälestuses, sellepärast tahan neid üksnes lühidelt tähendada. Eks siin tule meie meele kõige esmalt wiimane suur Wene-Türgi sõda. Wene riigi rajad ei olnud veel mitte rajaks meie Keisri meele heldusel. Wene rahwa suguwennad Türgi riigis ägasiwad raske Türgi ifke all, ristirahwas pidi palju kurja ja otse piinamist kannatama umbusuliste Türglaste läbi. Wene suguwendade ja ristirahwa ägamine Türgi maal kuuldi Wene maale ja tungis meie Keisri südamesse. Wene wäed tõtasiwad neile appi, Wene mõek löi Türglaste maha ja raius Türgi ifke fatki: mitu miljoni ristiiinimesi sai priiks ja wõiwad nemad nüüd kaunis rahus hästi sigineda, kui ennast aga isi meie Keisri häategude wääri-
 liselt oskawad üles näidata. Krimmi sõja lõpetuse kohta tähendasin, et see sõda nagu pooleli jäi. Wene Keiser tahtis juba siis ristirahwast Türgi piina-walitsuse alt päästa, aga et peaaegu terve Europa maa siis Wenelase wasta sõtta astus, pidi Wene Keisri ettevõtmine poolele jääma. Wiimases sõjas on korda saadatud, mis juba siis taheti ja sellepärast Wene-Türgi sõda täiesti ära sõditud. Stefano rahulepingu ja Berliini kongressi põhja pääl kustatati endisest Pariisi linna rahu lepingust wiimane raske punkt maha, mis järel üks tükk Bessarabia maad Wene riigist lahutati ja Rumaniale anti. See tükk Bessarabia maad ühendati nüüd jälle Wene riigiga. Asia maal wõttis veel Wene Keiser suure tüki Türgi riigist enesele sõjakulude tasumiseks.

Pääle suure Wene-Türgi sõja on veel wähem sõda olnud keht-hommikupoolel riigi rajal teine pool Kaspia merd ja Arali järwe, nimelt Kiiwa sõjas. Ülemaks päälituks oli Wene poolt kindral Kauffmann. Sõda lõppis sellega, et Kiiwa maa alla heideti ja Amu-Darja jõe paremal pool kaldal maa Wene riigiga ühendati.

Siit saadik olen ma meie Keisri tööst suures Wene riigis rääkinud ja mõnikord nagu kõrwalt ka meie maad nimetanud. Nüüd tahan veel lühidelt meeletuletuseks tähendada, mis

armulise Aleksandri walitsuse ajal isäranis meie maale ja rahwale on osaks saanud. Eesti rahwas sai küll priiks juba õntsa Keisri Aleksandri I. läbi; aga meie priius oli esiotja kaunis kudur ja ei tahtnud mitte õiget wilja kanda. See tuli sest, kuda wiisi meie rahwas priiks sai. Näituseks Wene maal sai rahwas priiks ühes oma maaga; riigivalitsus asutas suured kasjad, kust raha-abi laenati, nõnda et talupojad sedamaid oma maa päriselt omale wõisid saada.

Meie maal aga sai talupoeg oma palja ihuga priiks, aga maa jäi mõisnikkudele ja nõndasama ka töö jõnud, sest talupojad pididwad mõisatele teoorjust tegema. See oli see puudus meie priiuse juures. Esiotja tundis talurahwas meie maal ehk teise sõnaga Eesti rahwas sellepärast wäga wähe fergitust omast priiusest. Alles meie praeguse Keisri all lõppis teoorjus ja hakati talumaid müüma. Müüd hakas Eesti priius täieliseks ja Wene priiuse wääriliseks saama. Tuli ka weel säädus wälja, et meie maal iga seisuse liige, kui ta aga ristiusku on, rüütli mõisaid enesele päriseks wõib osta, mis enne üksnes mõisniku seisusel lubatud oli. Wiimati nimetatud asjus on ka meie rüütlikogu isä awitaw ja tegew olnud.

Pääle teoorjuse lõppemise ja maadeostmise õiguse on küll kõige tähtsam säädus ja õigus, mis Keisri arm meie rahwale finkis, meie waldade isäwalitsus. See keiserlik kuulutus tuli wälja 19. Januaril 1866. Ma ei hakka seda mitte laiemalt jeletama, sest meie oleme ja elame selle sees ja tunneme seda kõik. Need fergitused ja hääd teod on osaks saanud maale, aga ka linnad ei ole mitte ilma jäänud. Enne tohtisidwad üksnes junstimeistrid töötubasid pidada ja käsitöösid teha, 1866 kuulutati aga käsitööde priius. Müüd wõib igauks seda ametit pidada, mis ta himustab. Sest ajast saadik on ka linnad hoopis jõudsamalt kaswama hakanud.

Teine tähtjas asi linna elu kohta on, et aastal 1877 uus linna säädus, mis 1870 Wene maal wälja tuli, meie linnades pruugitawaks sai. Müüd ei ole linna warandus

ja linna asjade ajamine mitte enam wäikese raeherrade kogu, waid suure linna wolikogu käes. On ka juba lühikesel aja sees tunda, et linnades nagu uus elu käima on hakanud.

Oma maa pääle tagasi waadates wõime ütelda, et Eesti rahwa waimuharidus meie Keisri Aleksandri all 25 aasta sees enam on edenenud kui enne 250 aastaga. Enne meie Keisrit oli Eesti rahwas teoorjusel wõeral wäljal, nüüd on juba pea pool Eesti maapinda Eesti pärandus; paljus oli enne koolisid ja kui palju nüüd! Enne tähtsas mõni arwa Eesti mees oma rahwa seast üles ja ulatas kõrgematesse seisustesse, nüüd on õpetatud ja ka jõukate Eesti meeste aru kaunis suur ja neid nii mitmes ülemas ametis leida. Praegu on linna koolides rohkesti pool osa lapsi Eesti käänuft kaswanud ja on kindlaste lootat, et õpetatud Eesti laste arw aast aastalt kiirelt kaswab. Kui Aleksander trooni pääle astus, ei olnud meie rahwal mitte ühte ainustki ajalehte, sest õutsa Masingi leht oli ammu ära lõpnuud. Kaks aastat pärast Aleksandri walitsuse hakatust tuli Pärnu Postimees wälja ja praegu on Eesti lastel pääle ametlikkude kuulutuslehtede 8 ajalehte. Mis jeltisid on, sellest ei teadnud Eesti lapsed paari kümne aasta eest weel midagi, ja nüüd on neid ju nii mitmed. Kõige tähtsam nende seast on muidugi Eesti Kirjameeste Selts. Pühidalt: iga wanem inimene on seda oma filmaga näinud ja iga noorem kuulnud, mis suguse järje pääl Eesti rahwas 25 aasta eest oli ja näeme ja tunneme kõik, kui kaugale meie elu nüüd on edenenud. Kõige selle eest on Eesti süda täis tänu oma armulise Keisri wasta. Eesti rahwas tahab ka seda tänu, mis tema südames on, filma nähtawaks teha: Õutsa Keisri Aleksandri I, meie priiuse tooja mälestuseks ja Aleksandri II. meie priiuse täiendaja auustuseks tahab Eesti rahwas Aleksandri-kooli ehitada. Saagu siis meie tänu Keisri wasta sell aastal iseäranis awalikuks rohketes andides Aleksandri-kooli hääks. Aga meie rõõmu hääle selle helisegu ka manitsuse hääled, et meie endid

alati Keisri armu wääriliselt üles näitame, et oma priiust hästi pruugime ja mitte patu orjaks ei saa, et ühise, rahuliku, õiglase meelega kõlblikka radasid käime. See on meile enestele kõige suuremaks kasuks ja meie Keisrile kõige armsamaks ja ülemaks tänuks.

Lõõme lõpuks weel kord filmad suure riigi pääle. Mis meie Gestlased eneste põlwe paranemise ja edenemise kohta unnistafime, sedasama saawad ka Wenelased oma suure maa kohta tunnistama. Sellest peaks tulema, et ilma wähe tegemata kõik Wenelased oma Keisrit õigest südamest peafiwad tänama. Üleüldse võib ka seda Wene rahwa kohta küll ütelda ja on igal pool Wene maal nagu pühapäew ja rohked rõõmu hõiskamisid kuulda, kus Keiser ennast oma rahwale näitab. Aga siiski on üks nurjatumate selts üles tõusnud, kelle waimu pörguleegid walgustawad, kes rõõwolid metsas priiuse eestwedajateks nimetab, kes mõrtsuka käe on üles tõstnud meie Keisri püha elu wasta. Neid kutsutakse nihilistlasteks. Eks Wenemaa ole pidanud nende kurjuse pärast aastal 1879 kaks korda kohtuma ja wiimaks koguni ära ehmatama. Teise Kristuse Ülestõusmise püha hommiku 1879 oli Keiser oma palee lähedal jalutamas, mõrtsukas lases 5 kuuli järgimööda meie Keisri pääle. Sellesama aasta 19. Nowembril oli Keiser lõunepoolselt riigirajalt Moskwa kaudu Peterburi linna tagasi reifimas. Moskwa linna alewis õonestawad kurjategijad raudtee alt ära, jäädawad hirmsa masina sisse, tahawad omast haugust nagu pörguhauast Keisri rongi puruks lasta. Sumal kaitjes mõlematel kordadel imelikult ja armulikult meie Keisrit. Wene riigi ehmatus muutus rõõmuks ja tänuks Sumala wasta. Kaslja mõrtsukas, nimega Solowjew, endine gymnasi kooli-õpetaja, wõeti sedamaid kinni ja mõisteti surma. Teine kuri katse Moskwa linnas läks seeläbi nurja, et nihilistlased Keisri kraamirongi Keisri enese rongiks pidafiwad ja selle kraamirongi all oma pörgumasina põlema paniwad,

kuna Keiser juba arvata $\frac{1}{4}$ tund enne seda ilma kahjuta mööda oli sõitnud ja alles Moskwa linnas kuulda sai, et tema hirmsast surmast oli pääsnud. Seda kurja ei võinud mitte üks ainus inimene ära teha, vaid siin oli terve kuri selts töös. Maa all oli see kuri selts oma tööd teinud ja nagu maa alla kadusivad nemad pärast kurja tööd ära. Alles mõni aeg hiljem leiti nende päämees, nimega Hartmann, Archangeli linnast pärit, Prantsuse maalt Pariisi linnast üles. Et küll tunnistused selged olivad, siiski ei andnud Prantsuse riigi walitsus teda mitte Wene walitsusele wälja ja nõnda elab praegu weel see kurjategija ilma nuhtlemata julgeste wäljamaal; mõned teised nõumehed saadi aga kätte ja langesivad surma kohtu alla. Weel hirmsam neist kahest oli kuri töö, mis järgmise aasta hakatusel, 5. Webruaril 1880 ära tehti. Nihilistlaste pörgunõuu oli, Keisri elu tema enese majas tema suguseltsi keskel wõtta. Keisri palee alumises korras otse selle koha all, kus üleweel Keisri söömatauba seisis, täitsivad nihilistlasted ühe abju dynamitiga ja jüütasivad dynamiti sell tunnil põlema, kui Keiser ühes oma perekonna ja mõne wõeraga lauas pidi istuma. Keiser wiibis aga see kord lauda minemast, sest ta ootis üht wõerast, kes sell tunnil raudteega Peterburi pidi jõudma, aga wähe hiljaks jäi. Nõnda sündis, et pörgumasin enne põlema läks, kui Keiser weel söömatauppa astus. Keiser pääsis imelikult, aga wahimeestest saiwad 8 surma ja 45 haawatud. Oma enese maja seinad ei warjanud enam Keisrit, nii kaugele oli kurjus edenenu! Pärast seda, kui kuri nii hirmsatel töödel awalikuks oli saanud, hakati kange- ma karedusega kurja seltsi järel otsima; hulk neist wõeti kinni ja ka mitmed nende pesapaigad leiti üles. Oli loota, et nüüd pea nende kuri wägi murtud on, et lahkemad, rahulise- mad ajad Weneriigile ja tema edenemisele kätte tulewad. Aastal 1880 19. Webruaril jõudis kätte Keisri Aleksandri II. 25 aastase walitsuse juubeli päew. Suur oli Weneriigi

rõõm, ülekarwamatad kõik õnnesoowimised ja tänutunnistused, mis sell päewal Keisri trooni ette kanti. Wenerahwas mäletas tänuliku südamega kõiki hääteguisid, mis ta Keisri armu läbi oli saanud. Orjapõlwes nägi rahwas Aleksandri trooni pääle astumat, prii rahwas pühitses tema juubeli päewa. Et see tähtjas päew Wenerahwa mälestusest ei kustuks, selleks asutati õige rohkeste siin ja sääl waeste majasid, koolisid, häätegewaid seltsisid j. n. e. mis kõik Keisri Aleksandri II. nime kannawad. Et nii ülirohkest tänu Keisri jalge ette kanti, see rõõmustas teda ja oli temale tunnistuseks, et ta hääd teed omas walitsuses oli käinud ja et tema sedasama teed edasi astudes weel suuremaks häätegitaks oma riigile saab. Üks mure waewas aga Keisrit ja tema alamaid, see oli Keisri proua pikaldane ja raske haigus. Mis arstide kunst iganes teha wõib, kõik see katsuti ära, haigus aga ei tahtnud lahkuda; wiimaks reisis Keisri proua lõune maale, nimelt Prantsuse maale, sääl joema, lahkema taewa all oma terwist parandama. Ka siin ei toibunud terwis mitte. Walitsuse juubeli päewaks sõitis Keiserina Peterburi tagasi, et ühes oma keiserliku abitaasa ja riigiga seda suurt päewa pühitseda. Kewade poole läks haigus ifka raskemaks, funi wiimaks 22. Mail 1880 tema surma tund kätte jõudis. Pärast pikka, rasket haigust uinus Keiserina rahuliste ja jättis Keisri, tema suguwõsa ja kõik riigi leinama. Keiserina oli oma elu ajal waga, jumalafartliku südamega naesterahwas; kui ema kandis tema hoolt, kus abi ja troosti tarwis oli; iseäranis kirikud, waeste majad ja koolid teawad tema häätegudest rääkida. Tema suured asutused saawad tulewa põlwe rahwale õntsa Keiserina Maria Aleksandrowna ema heldusest tunnistama. Kui Keiser leinast toibus, mõtles tema kõige päält selle pääle, et nihilistlaste kurja seltsi ära häwitada, enne kui muud tähtsamad tööd ehk uuendust ette wõtta; enne pidi riik mäsajatest puhtaks ja rahuliseks saama, siis wõis jälle rahu tööd teha. Iseäranis mäsajate ära-

hämitamiseks oli Keiser ülisuured õigused ja meelewilla oma ustawa mehe kindral Loris Melikowi kätte annud. Temale pidivad, kui ta seda soowis, kõik ministrid ja koh-
 tud abiks olema. Mässajate wiha pööras nüüd tema wasta; üks kurjategija lastis õige lähedalt tema pääle; kuul läks mööda; Loris Melikow wõttis oma käega mõrtsuka finni ja lastis ta juba teisel päewal wõllasse puua. Loris Melikow mõistis kare olla, kus seda tarwis tuli ja omal ajal jälle helde ja lahke olla. Tema osawa ametipidamise läbi asus jälle rahu ja usaldus maale. Hull kurjategijaid saadi kätte ja hukati ära, teised põgenesiwad wõerale maale. Arwati juba, et mässaw waim äralümmatud on. Kindral Loris Melikow pani selle pärast oma iseäralise ameti maha ja Keiser nimetas ta sisemiste asjade ministriks. Sumal oli siitkaadik imelikult Keisrit kaitšnud, otse nagu filma nähta-
 walt oli Sumala kätt Keisri üle warjanud. Niik jäi julge lootuse sisse, et mässajate pörguplaanid rikunud on, et kuri mitte enam nii hirmsalt ei ilmu, et Sumal oma salwitud meest kaitseks. Sääal, kui juba nagu rahus uinufime, tungisiwad päälinnast meie kõrwu kõige haledamad leinasõnumed, mis kui teraw mõel südamest läbi pistiswad, mis meie werd tarretama paniswad; kuulsime, meie Keiser on hirmsal wiisil kurja käe läbi ära tapetud, nii hirmsalt kui ei mitte ükski risti-
 usu Keiser weel. See hirmus weretöö sündis 1. Märtsil 1881, ta sündis kesk päälinna, kesk päewa ajal, päälegi waiksel pühapäewal. Keisri tapjad oliwad nihilistlased. Nimetatud päewal sõitis Keiser soldatite õppimist waatama. Sääalt tagasi tulles astus tema lähedal olewasse suurwüstina Katharina Michailowna paleesse. Keisriga ühes oli tema wend suurwüest Michael Nikolajewitš. Keiser üksi sõitis sääalt edasi talwepalee poole, ta sõitis esmalt Katharina kaewandi ääres. Kui Keiser alles suurwüstina Katharina Michailowna aia kohal sõitis, sääal kuuldi äkitselt kange pauk ja Keisri tõlla alt nähti pakš suits üles tõuswat. Meeletu

mõrtsukas oli dynamitiga täidetud tulepommi Keisri tõlla alla viskanud, et nõnda Keisrit tappa.

Surma sai selle purustawa pommi läbi üks mõõdaminev poisike ja raskeste haawatud üks Keisri saatjatest kasakatest, mõned teised weel vähem haawatud. Keisri tõld leiti nõnda purustatud olewat, et temas mitte enam ei arwatud sõita wõimat. Keiser ise aga astus terwelt tõllast wälja. Mis kõik täada ihaldasiwad, seda küsis üks päälif Keisri ette astudes: „Majesteet, kas Teie olete haawatud?“ Keiser wastas: „Sumal tänatud, mina olen terve, aga ma pean haawatute järele vaatama.“ Oma surma tunnil weel mõtleb Keisri isameel waeste haawatute pääle. Keiser astub haawatute juure. Sää! tuuakse tema ette mõrtsukas, kes pommi tõlla alla viskas ja kes sedamaid kinni wõeti. Selle inetuma nimi oli Rõisjakow, ülema mäekooli kaswandif, alles umbes 20 aastat wana. Oli tegemist, mõrtsukat rahwa wiha eest faitsta, et teda mitte säälsamas maha ei löödaks. Keiser käs kis ta kinni pidada ja wangi witta. Hirmus filmapill oli ära elatud, aga weel hirmsam pidi tulema. Haawatute poolt astus Keiser tagasi ja hakkas jala kodu poole tõttama. Mõne sammuli Keiser astunud, sää! kuuldi teine weel hirmsam pauk. Üks teine kurjategija viskas jälle dynamiti pommi otse Keisri jalge ette. Esiotsa oli kõigest paks suits ja pommist üleskõhutatud lumetuisi näha. Suits ja lumetuisi kadusiwad. Mis siin kahwatanud lähedal seisjad nägiwad, jee pani were soontes tarretama: Keiser surmani haawatud maas, tema keha, iseäranis jalad hirmsaste purustatud, tema riided katki kistud, Keisri weri woolas maha. Ka palju teisi oli haawatud; nende seas ka kurjategija ise, kes mõne tunni pärast suri. Keisri saatjad ja muud juure tulnud inimesed tõstiswad Keisri üles ja säädsiwad ta pärast ühe linna päälifu, Dworschitzki saani. Keiser ütles: külm, külm. Keiser oli ilma mütsita. Üks päälif hakkas taskust ninarätikut wõtma, et sellega Keisri nägu ja pääd katta. Sell filmapilgul jõudis

sinna Keisri wend suurwürst Michael Nikolajewitsch, kes suurwürstina Katharina Michailowna paleesse maha jäi, sääl pauku kuulis ja selle pääle õnnetuse paigale hakkas ruttama.

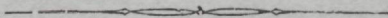
Õhmatades küsis suurwürst Keisrilt: „Aleksander, mis on Sinuga sündinud?“ Mis Keiser selle pääle wastas, sest ei wõinud mitte aru saada. Suurwürst wõttis ühe lähedal seiswa inimese pääst mütsi ja pani selle Keisri pähä. Siis mindi palee poole. Üks päälil palus Keisrilt luba teda lähemasse majasse wiia ja sääl haawu siduda, et were jooksmist finni panna. Keiser kuulis küsimist ja wastas arusaadawalt: „Sõitke paleesse, mina tahan kodu surra.“ Need oliwad wiimased sõnad õntsa Keisri suust. Et Keisri rammu kadumas ja tema surm lähedal oli, sellepärast lasti käredate sõita, kuni Keiser paleesse lanti. Hirmus sõnum Keisri haawamisest lagunes sedamaid linnas laiali. Kõige päält anti see auujärjepärijale täada. Tema oli oma perega otse sõõma laual, kui üks Keisri tallmeister kiireste auujärjepärija palee poole ajas. Auujärjepärija oli oma prouaga pauku kuulnud ja juba sellest kohkunud. Nüüd kaswis weel nende kahwatus. Tallmeister ei saanud esmalt sõna suust wälja, wiimaks ütles ta: Tema on hirmsaste haawatud. Nüüd märkasiwad auujärjepärija ja tema proua, mis sündinud on. Sedamaid sõitsiwad nad Keisri talwepaleesse ja oliwad pääle suurwürst Michaeli esimesed Keisri suguwõsast, kes sinna jõudsiwad. Kuda pidi see nende südamest läbi lõikama, mis siin nägiwad: Isa ja Keiser oma were sees maas, hirmsaste purustatud, suremas. Waheajal oliwad ka mitmed Keisri arstid paleesse jõudnud, kurwalt pidiwad nad tunnistama, et Keisri surmatund lähedal on. Nad püüdsiwad küll teha, mis wõisiwad, iseäranis werejooksmist keelata ja äratawat rohku Keisrile sisse anda. Keiser toibus wähe, lüi silmad lahti. Sell filmapilgul astus Keisri ülemõpetaja Keisri ette ja andis temale Sumala armu; ka päewal enne seda oli Keiser armulaual käinud. Warsti pääle selle uinus Keiser jälle, lahku-

mise tund jõudis kätte. Kõik langesiwad Keisri ümber põlwili maha, oma palwetega Keisri hinge taewa Issando ette saatma. Äkitselt hingas Keiser weel kolm korda ja siis sirus tema keha surmale. Kell kolm kolmkümmendwiis minutit lahkus Wenemaa Keiser ja Iša igawesele rahule. Palee ette wäljas kogus pikkamööda määratu hulk rahwast. Weel loodeti, et Jumal ehk aitab ja Keisri haawa parandab. Keisri surmatunnil langes lipp palee päält pikkamööda maha, täheks et isamaa Iša surnud. See oli riigi leina hakatus. Kui rahwas seda nägi, ei suutnud ta oma walu enam kanda, kuuldi inimesi walju häälega nutwat. Kõige kiiremal teel anti leinasõnumid üle riigi ja üle ilma täada. Kuhu see sõnum ulatas, sääl täitis ta iga õige südame walu ja ahastusega. Igal pool kirikutes peeti leina Sumala teenistusi. Südamelikud palwed ja rohked pisarad tunnistasiwad, mis riik oli kaotanud, kui armas ta meile oli olnud, keda kurjad käed nii hirmsalt oliwad hukanud. Keisri ihu wõiti kalli balsamiga, mis teda mädanemise eest kaitseb. Nädal pääle surma, see on 7. Märtsil, kanti Keisri keha juure leina auuga ja iga õige riigialama palwe saadetusel tema wiimase rahupalka kantsi kirikusse, kus kõik Keisri suguwõsa hingab. Tingedad mõrtsukad, kes Keisrile surma walmistasiwad, jaadi kätte ja poodi üles.

Sellsamal päewal, kui õnnis Keiser suri, wõttis auujärjepärija riigiwaliituse enese kätte ja astus kui Aleksander kolmas oma Iša Ishade trooni pääle ja nimetas oma wanema poja, suurwürlst Nikolai Aleksandrowitschi Weneriigi auujärjepärijaks. Esimalt lastis Keiser Aleksander III. kõige suuremad ülemad enesele ja auujärjepärijale truuwust wanduda ja käskis siis ka sõjawäed ja kõik täiskaswanud meesteugu alamad truuwust wanduda. Selle käsuga auustas Keiser oma alamaid ja laiendas nende õigusi; sest siitsaadil ei olnud talurahwas weel mitte oma suuga truuwust wandunud, waid ülemad tegiwad seda nende asemel. Walusamalt kui Gestlaste

jüdamest, ei ole õntsa Keisri Aleksandri II. surma sõnum küll kellegi teise rahwa südamest läbi käinud. Gesti rahwas leinab taga oma suurt häätegit. Gesti jüda igatses Keisri haua ja Keisri trooni ees oma leina ja oma truuvust tunnistada. Selleks ühendasiwad ennast kõik Gesti seltsid Gesti kirjameeste seltsi juhatusel, walisiwad saadikud ja läkitasiwad nad Päälinna, kus nad Gestirahwa nimel õntsa Keisri haua pääle leina hõbepärja maha paniwad ja Keisri Aleksandri III. ees, kelle arm neid lahkest wasta wõttis, Gesti kindlamat truuvust üles tunnistasiwad. Gestirahwas palub südamest:

Issand Keirit kaitse sa!

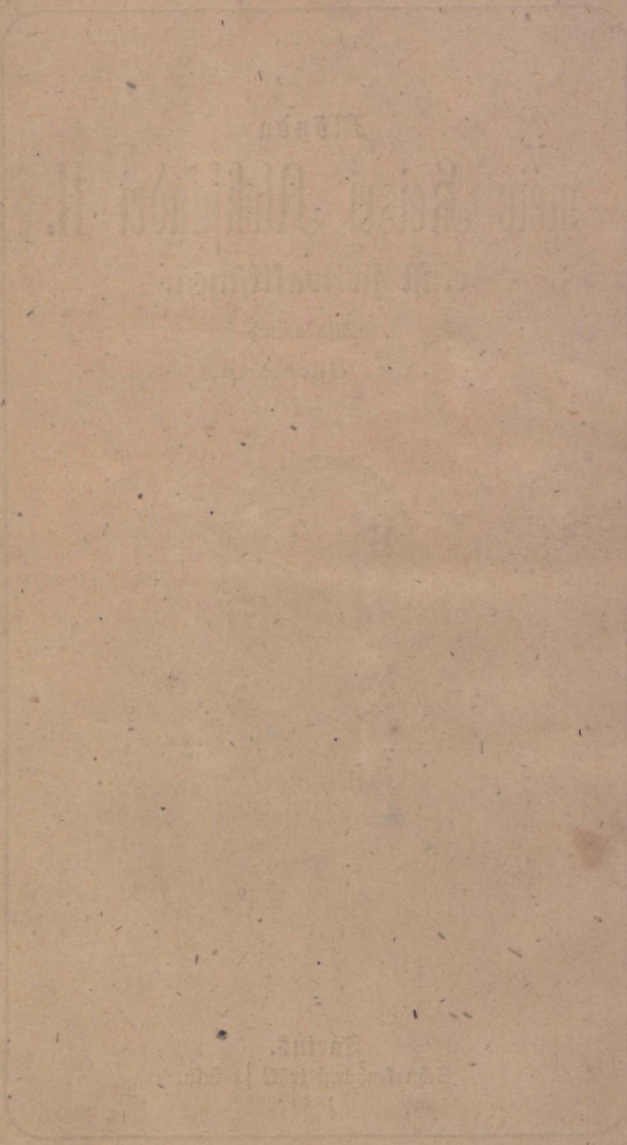

Mõnda
meie Keisri Aleksandri II.
elust ja walitsusest.

Wälja annud
M. Jürmann,
Kõo õpetaja.

Tartus.
Schnakenburgi trükk ja kulu.
1880.

1867

THE GREAT BRITISH MUSEUM

NATURAL HISTORY

DEPARTMENT

OF SCIENCE

1867

NATURAL HISTORY

DEPARTMENT